

Μακεδονικά

Τόμ. 37 (2008)

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Χουμνικό Σερρών

Γεώργιος Ν. Σκιαδαρέσης

doi: [10.12681/makedonika.49](https://doi.org/10.12681/makedonika.49)

Copyright © 2014, Γεώργιος Ν. Σκιαδαρέσης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκιαδαρέσης Γ. Ν. (2011). Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Χουμνικό Σερρών. *Μακεδονικά*, 37, 105–140.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.49>

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟ ΧΟΥΜΝΙΚΟ ΣΕΡΡΩΝ

Το Χουμνικό, χωριό της Βισαλτίας, 10 χλμ. νοτιοανατολικά της Νιγρίτας, δεν υπήρξε ολότελα άγνωστο στους ερευνητές. Η τακτική αναφορά του σε έγγραφα μονών του Αγίου Όρους, απογραφικά οθωμανικά κατάστιχα, εκκλησιαστικά έγγραφα της μητροπόλεως Σερρών και περιηγητικά κείμενα, έκαναν αρκετούς ερευνητές να ασχοληθούν τόσο με την ετυμολογία του ονόματος, όσο και με την αναζήτηση των παλαιότερων ενδείξεων οικιστικής οργάνωσης στην περιοχή¹.

Ίχνη εγκατοίκησης που ανάγονται στα αρχαϊκά, ρωμαϊκά παλαιοχριστιανικά, μέχρι και ύστερα βυζαντινά χρόνια βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού. Εντός του σημερινού χωριού, νοτιοανατολικά του ναού, εντοπίστηκαν τάφοι, άγνωστης χρονολογικής ταυτότητας, ενώ από την αυλή του γειτονικού παιδικού σταθμού περισυλλέχθηκε νόμισμα του τέλους του 10ου και των αρχών του 11ου αι.².

Η ονομασία του οικισμού σχετίζεται με την παρουσία στην περιοχή της βυζαντινής οικογένειας των Χούμνων, κατά τον 14ο αι. Συχνή είναι εξάλλου η χρήση ονομάτων βυζαντινών αξιωματούχων για την ονομασία οικισμών της περιοχής των Σερρών, όπως γνωρίζουμε για τα χωριά Πατρίκι (Πατρίκιος Μανουήλ Άγγελος), Κατακονόζι (Καντακουζηνός) και Γεωργήλας (αδελφοί

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Χουμνικό Σερρών υπήρξε το θέμα της μεταπτυχιακής μου εργασίας με τίτλο «Ο Άγιος Γεώργιος Χουμνικού Σερρών και τα συγγενικά μνημεία», που υποβλήθηκε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., το 2000, με επιβλέποντα τον καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας κ. Γεώργιο Βελένη. Θεωρώ υποχρέωσή μου να τον ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή για τις συμβουλές, τη συνεχή καθοδήγηση σε όλα τα στάδια της έρευνας, την αμέριστη συμπαράσταση, τη δυνατότητα επικοινωνίας και την ατμόσφαιρα συνεργασίας που μου προσέφερε. Τα σχέδια του ναού εκπονήθηκαν από τον γράφοντα, με την πολύτιμη βοήθεια της αρχιτέκτονος Δήμητρας Καλλιγά, στην οποία εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου. Τις ευχαριστίες μου επίσης οφείλω στη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για την άδεια δημοσίευσης του ναού. Το άρθρο αυτό πραγματεύεται την αρχιτεκτονική του ναού και όχι τις τοιχογραφίες.

1. Μ. Ζαφειρίου, «Ιστοριογεωγραφικά της περιοχής Χουμνικού», *Σεραϊκά Χρονικά* 13 (1998) 47-94, όπου γίνεται εκτενής παρουσίαση της ιστορίας του χωριού και της μέχρι τώρα έρευνας. Από την εμπειριστατωμένη αυτή μελέτη, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, αντλούμε το σύνολο των ιστορικών πληροφοριών του εισαγωγικού κεφαλαίου.

2. Όπως προκύπτει από το στίχο των δύο όψων του νομίσματος που παρατίθεται στην παραπάνω δημοσίευση (Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 49 σημ. 7, εικ. 4), πρόκειται για ανώνυμο φόλλη, κατηγορίας A2, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 976(:)-1030/35, (*DOC, III, 2, class A2, Var. 5, A2.5.1 κ.ε.*).

Γεωργουλά). Οι μονές Ιβήρων, Εσφιγμένου και Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους κατέχουν μεγάλες εκτάσεις γης και αναπτύσσουν έντονη δραστηριότητα στην περιοχή κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Πολλές αναφορές στον οικισμό γίνονται σε οθωμανικά κατάστιχα και εκκλησιαστικά έγγραφα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν πια έχει τη σημερινή του ονομασία ή ελαφρώς παραφθαρμένη (Χούμνικο, Χούμκος), ενώ εξακολουθούν να δραστηριοποιούνται στην περιοχή μονές του Αγίου Όρους.

Κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, το χωριό διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, καθώς φιλοξενούσε την έδρα του αρχηγείου της Νιγρίτας. Μετά την απελευθέρωση και μέχρι τη δεκαετία του '60 το Χουμνικό, με βάση τα στοιχεία των απογραφών, παρουσιάζει πληθυσμιακή άνθιση, ωστόσο η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση προκάλεσε κατακόρυφη μείωση στις επόμενες δεκαετίες και σήμερα οι κάτοικοι του χωριού δεν ξεπερνούν τους 300.

Το Χουμνικό βρίσκεται παραπλεύρως της οδικής αρτηρίας που συνδέει τα Κερδύλια με τη Νιγρίτα και τις Σέρρες και οργανώνεται σε ένα αναρχο σύμπλεγμα οριζόντιων, κάθετων και διαγώνιων στενών δρόμων. Πετρόχτιστα σπίτια του τέλους του 19ου αι. και των αρχών του 20ού αι. σώζονται διάσπαρτα σε όλον τον οικισμό, άλλα μισογκρεμισμένα και άλλα ακόμα κατοικήσιμα. Συνυπάρχουν με τα νεότερα που έχουν αλλοιώσει τον παραδοσιακό του χαρακτήρα. Στα ΒΔ του οικισμού, πάνω από το ρέμα Μόδι, στέκει πέτρινο γεφύρι κατασκευασμένο, σύμφωνα με επιγραφή, το 1781. Αποτελούσε τμήμα παλαιού λιθόστρωτου δρόμου που διέσχιζε τη Βισαλτία από το μέσον της και παράλληλα σχεδόν με τον Στρουμόνα³.

Κυρίαρχο ρόλο στην κοινωνική ζωή του χωριού παίζει η κεντρική πλατεία, όπου συγκεντρώνονται τα σημαντικότερα κτίρια, όπως αυτό της Κοινότητας και του Σχολείου, ενώ δεσπόζουσα θέση κατέχει ο ναός που, μαζί με τον γηραιό πλάτανο, συμπορεύονται στη μακρόχρονη ιστορία του οικισμού (εικ. 1).

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής,

3. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σσ. 68-69 σημ.75. Φωτογραφίες του γεφυριού δημοσιεύει ο Α. Βαβρίτσας στα πρακτικά της ανακοίνωσης για την Εγνατία οδό, που πραγματοποιήθηκε με την ευκαιρία συμποσίου για τη Βισαλτία, βλ. σχετικά Α. Βαβρίτσας, «Η Εγνατία οδός και η Βισαλτία», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου «Η Νιγρίτα – Βισαλτία διά μέσον της Ιστορίας»*, Νιγρίτα 27 & 28 Νοεμβρίου 1993, Νιγρίτα 1995, σσ. 59-78 και φωτογραφίες σσ. 72-73. Για το γεφύρι βλ. επίσης, Γ. Π. Τσότσος, *Μακεδονικά γεφύρια, Τοπογραφία, Αρχιτεκτονική, Ιστορία, Λαογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 163-164 και ο ίδιος, «Τα πέτρινα γεφύρια της Βισαλτίας», «*Η Νιγρίτα – Βισαλτία διά μέσον της Ιστορίας*», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου, Νιγρίτα 17-20 Οκτωβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 765-766.

τυπικής της περιόδου της Τουρκοκρατίας, με προσαρμοσμένο πύσχημο νάρθηκα στα δυτικά, που φέρει απότμηση στη ΒΔ του γωνία. Στα ανατολικά προεξέχει μόνο η ημικυκλική αφίδα του κεντρικού κλίτους (εικ. 2). Όλο το κτίσμα καλύπτεται με ενιαία στέγη.

Η κάτοψη του κυρίως ναού έχει σχήμα ορθογώνιο, ελαφρά ακανόνιστο. Εξωτερικά έχει μήκος 18,90μ., χωρίς την κόγχη και πλάτος 10,80μ. Με την προσθήκη του νάρθηκα φτάνει το συνολικό μήκος στα 22,00μ. και το πλάτος στα δυτικά 17,00μ. Η πρόσβαση στον ναό γίνεται από όλες τις πλευρές πλην της ανατολικής. Ωστόσο, οι σημαντικότερες και πιο προσεγμένες θύρες είναι αυτές της βόρειας πλευράς, που έχουν άμεση σχέση με την πλατεία. Από αυτή την πλευρά το επίπεδο του εδάφους βρίσκεται κατά 0,90μ. χαμηλότερα της νότιας, καθώς η κατωφέρεια του εδάφους στον οικισμό έχει κατεύθυνση από νότο προς βορρά (εικ. 3). Εσωτερικά ο ναός διαίρεται, με ξύλινους κίονες, σε τρία κλίτη. Ξυλόγλυπτο τέμπλο διαχωρίζει το Ιερό Βήμα από τον υπόλοιπο ναό.

Οι τοίχοι, πάχους 0,75μ., είναι χτισμένοι με αργούς λίθους (εικ. 4), που προέρχονται από τη γύρω περιοχή⁴. Περισσότερο φροντισμένο εμφανίζεται το υλικό δομής της αφίδας του Ιερού Βήματος (εικ. 5), ενώ χοντρολαξευμένοι γωνιόλιθοι χρησιμοποιούνται σε όλες τις ακμές του ναού και ιδιαίτερα επιμελημένοι, στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται υπόλευκο ασβεστοκονίαμα, πλούσιο σε αδρανή (λίθινα θραύσματα και τριμμένο κεραμίδι), ενώ πιο καθαρό, ως προς τις προσμίξεις, παρατηρείται αυτό των τοίχων του νάρθηκα πάνω από τα υπέρθυρα των παραθύρων του ορόφου και της ανώτερης ζώνης του κυρίως ναού πάνω από τη στάθμη των φουρουσιών των παραθύρων. Οι τοιχοποιίες της βόρειας και ανατολικής πλευράς, πλην της κόγχης, καλύπτονται σήμερα με λευκό επίχρισμα (εικ. 1, 5). Τα τελευταία χρόνια αρμολογήθηκαν κακότεχνα οι υπόλοιπες ορατές τοιχοποιίες του ναού, με αποτέλεσμα να μην είναι πια αναγνώσιμες και να χαθούν στοιχεία που αφορούν στις οικοδομικές φάσεις. Οι περιγραφές, οι παρατηρήσεις, καθώς και το εποπτικό υλικό που τις συνοδεύει, πραγματοποιήθηκαν πριν τις πρόσφατες επεμβάσεις.

Η ημικυκλική αφίδα του Ιερού στο κάτω ήμισυ χτίζεται με χοντρολαξευμένους γωνιόλιθους και με λεπτούς αρμούς, σε αντίθεση με το άνω μισό, όπου χρησιμοποιείται ίδια πέτρα, όμως με πιο χοντρούς αρμούς και έντονο αρμολόγημα. Κοσμείται με έξι τυφλά αφιδώματα τα οποία διαμορφώνονται με μικρές παραστάδες, ορθογώνιας διατομής που επιστέφονται με μικρά

4. Πιθανός τόπος εξόρυξης το γειτονικό ρέμα Μόδι, δυτικά - βορειοδυτικά του οικισμού, στις παρειές του οποίου διακρίνονται βράχοι από την πορώδη υπόλευκη πέτρα που χρησιμοποιείται σε όλες τις χτιστές από αργολιθοδομή κατασκευές του χωριού.

φουρούσια διπλής καμπυλότητας, πάνω στα οποία εδράζονται ημικυκλικά τόξα (εικ. 5).

Πλίνθοι σε εξαιρετικά περιορισμένη συχνότητα παρεμβάλλονται, κατά σημεία, σε όλες τις ορατές πλευρές του ναού. Λεπτά πλινθία περιγράφουν εξωτερικά τα λίθινα ανακουφιστικά τόξα των παραθύρων, των τυφλών αψιδωμάτων της κόγχης, το λίθινο πλαίσιο του κυκλικού φεγγίτη στα ανατολικά, καθώς και τα τόξα της βόρειας εισόδου του κυρίως ναού, της ανατολικής εισόδου του νοτίου περυγίου του νάρθηκα και του μικρού αψιδώματος πάνω από το νοτιότερο παράθυρο της δυτικής όψης του νάρθηκα. Δύο πλίνθινοι σταυροί λατινικού τύπου, κοσμούν τον δυτικό τοίχο του νάρθηκα και ένας ακόμα τον βόρειο, στο ύψος του γυναικωνίτη (εικ. 6, 7). Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, ίδιοι σταυροί υπήρχαν στον βόρειο, σήμερα επιχρισμένο, τοίχο του κυρίως ναού, μέχρι το 1950⁵. Σήμερα, στην ίδια πλευρά, μεταξύ του δεύτερου και τρίτου παραθύρου, υπάρχει επίθετος ισοσκελής σταυρός, με διευρυμένες απολήξεις κεραιών.

Οι τοίχοι του κυρίως ναού, όπως προκύπτει από τη νότια μη επιχρισμένη όψη, ενισχύονται καθ' ύψος με ξύλινα ζωνάρια, υποχωρημένα από το μέτωπο της τοιχοποιίας κατά 0,10μ. περίπου, δεμένα μεταξύ τους με εγκάρσιες κλάπες. Σε διαφορετικά επίπεδα παρακολουθούμε τις ξυλοδεσιές του πίσσισμου νάρθηκα⁶.

Αναγνωρίσιμες είναι και οι υποδοχές των ικριωμάτων σε όσες επιφάνειες δεν είναι επιχρισμένες. Κάποιες κλείστηκαν πρόχειρα με μικρές πέτρες, χωρίς τη χρήση συνδετικού υλικού, και αλλού καλύτερα, με μικρές πέτρες, πλινθία και κονίαμα.

Τα γείσα διαμορφώνονται με πλακερές πέτρες, τοποθετημένες εκφορικά σε δύο σειρές. Περιτρέχουν όλο το κτίριο, πλην της ανατολικής πλευράς του νότιου περυγίου του νάρθηκα και τμήματος της νότιας πλευράς του κυρίως ναού, κοντά στη συμβολή του με το περύγιο του νάρθηκα. Επιμελέστερη μορφή παρουσιάζουν τα γείσα της κόγχης του Ιερού Βήματος, που έχουν επίσης εκφορική διάταξη, κοιλόκυρτη όμως διατομή.

Η πρόσβαση στον ναό γίνεται από τέσσερις εισόδους. Μία οδηγεί από τη βόρεια πλευρά απευθείας στον κυρίως ναό και τρεις στον νάρθηκα, εκ των οποίων μία ανοίγεται στη δυτική πλευρά αξονικά και δύο στις ανατολικές απολήξεις των περυγίων.

Περισσότερο φροντισμένες είναι οι δύο θύρες που ανοίγονται στη βό-

5. Αναφέρεται και η ύπαρξη επιγραφής, ορατή κι αυτή πριν το 1950 (Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 76 σημ. 105).

6. Για τη λειτουργία, τις θέσεις και την κάλυψη των ξυλοδέσμων στα κτίρια, βλ. Γ. Μ. Βελήνης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 55, 59-60.

ρεια πλευρά του μνημείου. Επενδύονται με λίθινα θυρώματα που γεφυρώνονται με τοξωτά ανώφλια κατασκευασμένα από θολίτες (εικ. 8). Στο άνοιγμα της βόρειας πλευράς ο κεντρικός θολίτης κοσμεύεται με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό. Πίσω από τη λίθινη επένδυση το άνοιγμα διαμορφώνεται οριζόντια με ξύλινα δοκάρια, μη ορατά σήμερα λόγω επίχρσισης. Από την είσοδο αυτή, μέσω δύο χαμηλών σκαλοπατιών, κατεβαίνει κανείς στο εσωτερικό. Πάνω από το υπέρθυρο, σχεδόν σε επαφή, υπάρχει μικρή ορθογώνια εσοχή με ταινιωτό πλαίσιο χωρίς διάκοσμο στο τύμπανο.

Το παράπλευρο θύρωμα του νόρθηκα επιστέφει τόξο από λίθινους θολίτες που βρίσκεται ψηλότερα, σε ίδια στάθμη και όμοιο κατασκευαστικά με αυτό του ανοίγματος της νότιας αντίστοιχης πλευράς του νόρθηκα. Λόγω της ανισοσταθμίας που προκαλεί η κλίση του εδάφους από νότο προς βορρά, το τοξωτό άνοιγμα προέκυψε μεγαλύτερο σε ύψος από αυτό της νότιας (εικ. 3). Για τον λόγο αυτό προστέθηκε λίθινο θύρωμα, το τοξωτό ανώφλι το οποίο βρίσκεται χαμηλότερα του χριστού τόξου. Το τύμπανο που προέκυψε μεταξύ των δύο τόξων γέμισε με ακανόνιστου σχήματος λίθους, εκτός από το κεντρικό σημείο, όπου ανοίγεται ελλειψοειδής φεγγίτης.

Το τοξωτό άνοιγμα στην ανατολική απόληξη του νοτίου περυγίου του νόρθηκα κατασκευάζεται με λίθινους θολίτες (εικ. 4). Το τόξο εδράζεται σε λοξότμητα υφαιψίδια, αποκρουσμένα στα δύο εξωτερικά άκρα, για τη στερέωση κάποιου θυρώματος⁷. Μία μικρή εσοχή στο εσωρράχιο του τόξου προοριζόταν για την τοποθέτηση μπάρας ασφαλείας.

Χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά στοιχεία, η δυτική θύρα του νόρθηκα ανοίχτηκε μεταξύ των ετών 1958-1960⁸. Ψηλότερα, σε τσιμεντένιο τραπέζιο, εντοιχίστηκε η μαρμάρινη επιγραφή, που μέχρι τότε βρισκόταν πάνω από τη δυτική θύρα του κυρίως ναού (εικ. 7).

Σε κάθε μακριά πλευρά του κυρίως ναού ανοίγονται τέσσερα παράθυρα (εικ. 4, 9). Πλαισιώνονται από μονολιθικούς λαμπάδες (εικ. 10), εκτός από τα κατώτερα τμήματα του δεύτερου από ανατολάς παραθύρου της νότιας πλευράς και του ενός λαμπά του τέταρτου της ίδιας πλευράς που είναι κτιστά. Φέρουν φουρούσια διπλής καμπυλότητας που ανακρατούν οριζόντια λίθινα υπέρθυρα. Επιστέφονται με ανακουφιστικά τόξα, κατασκευασμένα με θολίτες που εξωτερικά περιγράφονται από λεπτά πλινθία. Τα τύμπανά τους, ελαφρώς υποχωρημένα, μένουν ακόσμητα. Όλα τα κατώφλια διαμορφώθηκαν με λεπτή στρώση σκυροδέματος, πλην του νοτίου παραθύρου του ιερού βήματος, το οποίο είναι μικρότερο ως προς το ύψος

7. Σήμερα το αρχικό θύρωμα δεν υπάρχει, καθώς η μεταλλική, σύγχρονης κατασκευής, υφιστάμενη πόρτα είναι στερεωμένη στο μέσον του πάχους του τόξου.

8. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 78.

από τα υπόλοιπα και διατήρησε και στο κατώφλι το μονολιθικό πλαίσιο (εικ. 4, 9).

Σχεδόν τετράγωνο παράθυρο – φεγγίτης ανοίγεται στο κολοβό αέτωμα της ανατολικής πλευράς του κυρίως ναού, το οποίο εξωτερικά διαμορφώνεται κυκλικά, καθώς επενδύεται από λίθινο πλαίσιο. Λεπτά πλινθία περιγράφουν εξωτερικά την περιφέρεια του κύκλου. Πάνω από το τεταρτοσφαίριο της πρόθεσης ανοίγεται σχισμοειδές στενό παράθυρο (εικ. 3, 5).

Τα παράθυρα του ορόφου του νάρθηκα, τρία στη δυτική και από ένα στο μέσον της βόρειας και νότιας, φέρουν μονολιθικά πλαίσια. Αντίθετα, τα δύο παράθυρα του ισογείου της δυτικής πλευράς παρουσιάζουν απλούστερη μορφή με χτιστούς λαμπάδες (εικ. 6, 7). Όλα τα ανοίγματα του κτιρίου διευρύνονται εσωτερικά, ώστε να γίνεται δυνατή η διάχυση του φωτός και φράσσονται με σύγχρονα μεταλλικά κιγκλιδώματα ασφαλείας.

Η στέγη, ενιαία και σχεδόν συμμετρική ως προς τον κεντρικό κορφιά, σχηματίζει απότμηση στα ανατολικά. Ο νάρθηκας καλύπτεται από διαδοχικές επικλινείς στέγες, που αντιστοιχούν στις έξι πλευρές, όπως αυτές διαμορφώνονται στην κάτοψη. Πριν από τρεις δεκαετίες τα αρχικά κεραμίδια αντικαταστάθηκαν με κεραμίδια «βυζαντινού τύπου». Η αψίδα, που διατηρεί την παλιά κεράμωση, φέρει δική της ανεξάρτητη κάλυψη.

Πυργοειδές, εξάπλευρο, τριώροφο κωδωνοστάσιο, πάνω σε τετράπλευρη βάση, ορθώνεται στα ΒΑ του ναού (εικ. 2)⁹. Κατασκευάστηκε στη δεκαετία του '30, στα πλαίσια μιας σειράς εργασιών, που στόχο είχαν τη διαμόρφωση και τον εξωραϊσμό της βόρειας πλευράς (εικ. 1)¹⁰.

Ο εσωτερικός χώρος του κυρίως ναού χωρίζεται σε τρία μέρη: νάρθηκας, κυρίως ναός και Ιερό Βήμα (εικ. 2). Η επικοινωνία του νάρθηκα με τον κυρίως ναό γίνεται μέσω ανοίγματος στον άξονα του ενδιάμεσου τοίχου, το οποίο επενδύεται με τοξωτό λίθινο θύρωμα. Δύο σειρές κολόνες χωρίζουν τον ναό σε τρία κλίτη. Κάθε σειρά έχει πέντε ξύλινους κίονες, με κορμούς κυκλικής διατομής, που στο κατώτερο τμήμα τους εγγράφονται σε υψηλό πόδιο τετράγωνης διατομής (εικ. 11). Ελάχιστα διαφέρει το πρώτο από δυσμιάς ζεύγος, όπου οι κορμοί είναι εξ ολοκλήρου κυκλικοί, καθώς και ο πρώτος από ανατολής κίονας της νότιας κιονοστοιχίας, που κρύβεται από το τέμπλο και έχει ορθογώνια διατομή, πλην του ανωτέρου τμήματος που απολήγει κυκλικά. Επιστέφονται με κολουροπυραμιδοειδή

9. Αναφέρεται από τους κατοίκους, ότι στους τοίχους της τετράπλευρης βάσης μέχρι πριν λίγα χρόνια ήταν εντοιχισμένες λιθανάγλυφες κεφαλές, οι οποίες αποτοιχίστηκαν και εκλάπησαν.

10. Στις πρόσφατες επεμβάσεις που αλλοίωσαν τη μορφή του μνημείου, προσθέτου- με την εγκατάσταση κλιματιστικών μονάδων, που τοποθετήθηκαν αλόγιστα σε όλες τις πλευρές του ναού.

κιονόκρανα, αποτετημένα στις γωνίες της καλάθου και βαστάζουν ημικυκλικά τόξα.

Η οροφή έχει κατασκευαστεί από μπαγδατί, είναι ψηλότερη στο μεσαίο κλίτος και διαμορφώνεται επίπεδη στο κέντρο με τεταρτοκυκλική απόληξη στα πλάγια. Αντίθετα, στα κλίτη βρίσκεται χαμηλότερα και είναι εντελώς επίπεδη (εικ. 12). Τρεις ξύλινοι ελκυστήρες είναι ορατοί στο κεντρικό κλίτος.

Το αρχικό δάπεδο του ναού διατηρείται μόνο στον κυρίως ναό και είναι στρωμένο με ποικίλων μεγεθών μαρμάρινες πλάκες.

Το υπερώο καταλαμβάνει τον όροφο του πίσσχημου νάρθηκα και ειςχωρεί στα πλαινά κλίτη του κυρίως ναού, μέχρι το πρώτο από δυτικά ζεύγος κίωνων. Φράσσεται με ξύλινα στηθαία, από τα οποία τα τρία, που βλέπουν προς ανατολάς, είναι καμπύλα στην κάτοψη, ενώ τα δύο που βλέπουν στο κεντρικό κλίτος, ευθύγραμμα. Εξωτερικά κοσμούνται με συνεχείς ρόμβους από λεπτές πήχεις. Διέθετε και καφασωτό, όπως προκύπτει από τις εγχοπές στερέωσης στην κουπαστή του στηθαίου.

Το Ιερό Βήμα, υπερυψωμένο κατά 0,15μ. από τον κυρίως ναό, περιορίζεται πίσω από υψηλό τέμπλο και διαθέτει λιγοστό φωτισμό. Τα παράθυρα έχουν υψηλές ποδιές, ώστε να καθίσταται δύσκολη οποιαδήποτε επικοινωνία με το εξωτερικό.

Στα ανατολικά μόνο η κεντρική αψίδα προεξέχει. Στο εσωτερικό της, χαμηλά, και σε επαφή με την κόγχη, χτίζεται ημικυκλικού σχήματος αναβαθμός (εικ. 2), ενώ ψηλότερα, ανοίγεται μικρή εσοχή κάτοψης τραπεζίου, έκκεντρα ως προς τον άξονα, στο πάχος του τοίχου (εικ. 11). Και τα δύο αυτά στοιχεία χρησιμεύουν για τη φύλαξη και τοποθέτηση εικόνων.

Εκτός της κεντρικής κόγχης, άλλες τέσσερις εγγράφονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου (εικ. 2). Μία ανοίγεται στα βόρεια και άλλες τρεις στα νότια. Από αυτές της νότιας πλευράς δεσπόζει η κεντρική. Την πλαισιώνουν δύο μικρότερες, από τις οποίες η νότια, λόγω έλλειψης χώρου, διαμορφώνεται τεταρτοκυκλικά. Δύο ακόμα μικρότερες εσοχές ορθογωνικής κάτοψης, ανοίγονται στο πάχος του βόρειου τοίχου.

Η Αγία Τράπεζα στηρίζεται σε μαρμάρινο κορμό αροάβδωτου κίονα και σε λίθινο γωνιόλιθο, μέλη προερχόμενα από αρχαιότερα κτίρια.

Ο νάρθηκας έχει κάτοψη σχήματος Π και προστέθηκε αργότερα στον αρχικό πυρήνα. Στα ΒΔ διαμορφώθηκε με απότμηση, προκειμένου να διευκολύνεται η πρόσβαση και η ορατότητα προς την πλατεία από τη δυτική πλευρά του οικισμού (εικ. 2). Στο εσωτερικό και κατά μήκος του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, εκατέρωθεν της κεντρικής θύρας, κατασκευάστηκαν στα νεότερα χρόνια χαμηλά πεζούλια. Στη ΒΔ και ΝΔ γωνία, βρίσκονται οι κλίμακες ανόδου στον γυναικωνίτη, από τις οποίες μόνο η ΝΔ υφίσταται σήμερα και εξακολουθεί να χρησιμοποιείται. Ξύλινη θύρα απομονώ-

νει τη σκάλα αυτή από τον νάρθηκα. Από τη ΒΔ κλίμακα σώζονται μόνο οι δύο πρώτες βαθμίδες της χριστής βάσης. Το δάπεδο επιστρώθηκε πρόσφατα, μετά το 1955. Κατά τη διάρκεια των εργασιών, ήρθε στο φως, προγενέστερος του νάρθηκα, χριστός αγωγός, που τροφοδοτούσε το σιντριβάνι της πλατείας με νερό¹¹.

Το τέμπλο, ξυλόγλυπτο στο μεγαλύτερο μέρος του, καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ναού και είναι επιζωγραφισμένο σήμερα με ποικιλία χρωμάτων. Χωρίζεται σε τέσσερις βασικές, οριζόντιες ζώνες. Οι δύο πρώτες διακόπτονται από την Ωραία Πύλη και τα ανοίγματα της πρόθεσης και του διακονικού (εικ. 12).

Η κατώτερη ζώνη αποτελείται από δέκα διάχωρα – ποδιές που χωρίζονται με κιονίσκους και κοσμούνται με ελισσόμενους βλαστούς, φυτικά μοτίβα και παραστάσεις πτηνών και ανθρώπων (εικ. 13).

Η κύρια ζώνη αντιστοιχεί στα διάχωρα της κατώτερης και φέρει δέκα συνολικά εικόνες. Από αυτές σημαίνουσα θέση κατέχουν οι τέσσερις δεσποτικές (εικ. 14), οι οποίες διαφέρουν ως προς το μέγεθος και την τεχνοτροπία από τις υπόλοιπες. Σχετίζονται με την εικόνα του Χριστού στον δεσποτικό θρόνο, που χρονολογείται με επιγραφή το 1862. Τότε θα πρέπει να αντικατέστησαν τις αρχικές¹². Λόγω του μεγάλου τους ύψους, κατά την τοποθέτηση, αφαιρέθηκε η οριζόντια άνω επίστεψη που διατηρείται στις υπόλοιπες.

Πιο πάνω ακολουθούν τρεις ανισομεγέθεις ζωφόροι, κοσμημένες με ξυλόγλυπτα φυτικά μοτίβα και ολόσωμους αγίους που ξεδιπλώνουν ειλητήρια.

Το ξυλόγλυπτο σύνολο του τέμπλου ολοκληρώνει η ζώνη με εικόνες του Δωδεκαόρτου και μεμονωμένων αγίων.

Η ανώτερη ζώνη προστέθηκε αργότερα και διαφέρει, καθώς απουσιάζουν τα ξυλόγλυπτα στοιχεία (εικ. 13). Περιέχει εικόνες μεμονωμένων αγίων, μέσα σε απλά σανιδωτά πλαίσια που χωρίζονται μεταξύ τους με λεπτούς κιονίσκους. Επιστέφονται με τρεις ελλειψοειδούς σχήματος ήλιους, σε θέσεις που αντιστοιχούν με τις τρεις θύρες του τέμπλου. Χαμηλός σταυρός με δράκους και λυπηρά, πάνω από τον κεντρικό ήλιο, πειθαρχεί στην τεχνοτροπία και τις αναλογίες του αρχικού ξυλόγλυπτου τέμπλου.

11. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σσ. 76-77 σημ. 103 και 108.

12. Τρεις από αυτές – ο Χριστός, η Παναγία και ο Ιωάννης – φυλάσσονται σήμερα στο υπερώο του ναού και ταιριάζουν απόλυτα στις διαστάσεις των ανοιγμάτων, δίχως την αφαίρεση της οριζόντιας επίστεψης. Οι αποσυρμένες εικόνες του υπερώου επιζωγραφήθηκαν το 1950. Στην εικόνα της Παναγίας διαβάζουμε *άνανεώθη διά συνδρομής Στυλιανής Καραμούτου, 1950* και στην εικόνα του Προδρόμου *διά συνδρομής Παν. Π. Άδάμ*. Η εικόνα του Αγίου Γεωργίου εντοιχίστηκε πρόσφατα πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου, που συνδέει τον νάρθηκα με τον κυρίως ναό.

Όμοια κατασκευαστικά με την ανώτερη ζώνη του τέμπλου είναι τα δύο εικονοστάσια που προστέθηκαν στους πλευρικούς τοίχους εκατέρωθεν του τέμπλου¹³. Ένα ακόμα όμοιο εικονοστάσι βρίσκεται παραπλεύρως της βόρειας εισόδου του κυρίως ναού¹⁴. Στο σύνολο των σανιδωτών ξύλινων κατασκευών εντάσσεται και ο άμβωνας που στέκει στον τέταρτο από ανατολάς κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας.

Με την ξυλόγλυπτη φάση του τέμπλου συνδέεται ο επισκοπικός θρόνος, που στέκει στο κεντρικό κλίτος πάνω σε δύο χτιστούς αναβαθμούς (εικ. 15). Όπως ήδη αναφέρθηκε, φέρει εικόνα ένθρονου Χριστού με χρονολόγηση 1862, αγνώστου καλλιτέχνη¹⁵.

Το μνημείο διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες σταδιακά, από τον 19ο αι. μέχρι σήμερα. Ο παλαιότερος διάκοσμος βρίσκεται στις κόγχες του Ιερού Βήματος στην οροφή του κεντρικού κλίτους και στον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού.

Δύο επιγραφές, με διαφορετικές ημερομηνίες, εντοιχισμένες στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, μας πληροφορούν για τις δύο οικοδομικές φάσεις του ναού.

Α. Η αρχαιότερη, πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου, χρονολογείται στα 1753, πλην όμως δεν βρίσκεται στην αρχική της θέση, καθώς μετακινήθηκε στη δεκαετία του '50 από αντίστοιχη θέση της δυτικής εισόδου του κυρίως ναού, προκειμένου να είναι εμφανής από το εξωτερικό (εικ. 16)¹⁶. Η ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα έχει σχήμα ημικυκλικό, χορδής 0,85μ. και βέλους 0,45μ. Εσωκλείει κείμενο έξι στίχων μεγαλογράμματης γραφής. Το κείμενο έχει ως εξής:

13. Το βόρειο είναι αφιερωμένο στους Δώδεκα Αποστόλους και το νότιο στην Αγία Τριάδα. Σύμφωνα με την παράδοση η θαυματουργή εικόνα της Αγίας Τριάδας απάλλαξε το χωριό από τον θανατηφόρο λοιμό της χολέρας κατά τους χρόνους 1912-1913, όταν και μεταφέρθηκε από το γειτονικό χωριό Τούμπα. Μάλιστα καθιερώθηκε, ο ναός να πανηγυρίζει την εορτή της Αγίας Τριάδας και όχι του Αγίου Γεωργίου προς τιμήν του οποίου έχει αφιερωθεί.

14. Είναι αφιερωμένο στον Άγιο Μόδεστο. Η εικόνα φέρει επιγραφή *Διά χειρός Κοσμάς μακαρίου Δεβρέλης 1875*.

15. Η εικόνα φέρει επιγραφή *κτῆτωρ κ.κ. Μανγγέλη Κυργιακού 1862, Ν(οεμβ)ρ(ίον) 24*. Το ίδιο όνομα συναντάμε και σε κτητορική επιγραφή κρήνης του χωριού με τη χρονολογία 1903.

16. Σχετικά με τον χρόνο μετακίνησης της επιγραφής βλ. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σσ. 74-75 σημ. 97. Οι πληροφορίες που προέρχονται από τους κατοίκους σχετικά με την ακριβή θέση της επιγραφής πριν αυτή τοποθετηθεί στον εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα είναι συγκεχυμένες. Αναφέρθηκε ότι βρισκόταν στο κατώφλι της δυτικής εισόδου, όπως και ότι βρέθηκε στα «υπόγεια» του ναού (Ε. Παπαθανασίου, *Βισαλτία*, Νιγρίτα 1995, σ. 170). Ωστόσο οι πιο αξιόπιστες πληροφορίες αναφέρουν το υπέρθυρο της δυτικής εισόδου του κυρίως ναού.

ΑΝΗΓΕΡΘΗ · Ο ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ · ΚΑΙ
ΑΝΑΚΑΙΝΕΙΣΘΕΙ · ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝ-
ΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ Γ-
ΕΩΡΓΙΟΥ · ΤΟΥ ΤΡΟΠΕΩΦΟΡΟΥ ΚΑΙ Θ-
5 ΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ · ΔΙΑ ΣΥΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ
ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΗΣ ΧΩΡΑΣ

Πάνω από το κείμενο χαράσσεται σταυρός σε βάση, τα τέσσερα διάκενα του οποίου συμπληρώνονται με τις συντομογραφίες IC – XC / NH – KA. Εκατέρωθεν του σταυρού διαβάζουμε ΕΤΙΕΣΕΙ – 1753 και εκατέρωθεν του κυρίως κειμένου ΔΕ – ΚΕΜ / ΒΡΙΟΥ / 25.

Η επιγραφή αποδίδεται με κεφαλαία, σχεδόν ισομεγέθη, γράμματα. Σημειώνονται αποσπασματικά τόνοι και πνεύματα. Μέση στιγμή παρεμβάλλεται μεταξύ κάποιων λέξεων στον πρώτο, δεύτερο, τέταρτο και πέμπτο στίχο. Οι στίχοι ορίζονται από οδηγούς. Ελεύθερα και ανισομεγέθη χαράσσονται τα γράμματα εκτός κειμένου. Στη λέξη «Δεκεμβρίου» η πρώτη συλλαβή τοποθετείται αριστερά του κυρίως κειμένου και δεξιά του οι υπόλοιπες μαζί με τον αριθμό, κιονιδόν. Ο αριθμός εγγράφεται μέσα σε πλαίσιο. Συνενώσεις σημειώνονται στον πρώτο στίχο «ει», στο δεύτερο «ει, ου», στον τέταρτο «ου, του, ου», στον πέμπτο «ου» και στην εκτός κειμένου λέξη «Δεκεμβρίου» το «ου». Επίσης συντομογραφίες εκατέρωθεν της άνω κάθετης κεραίας του σταυρού I(ΗΣΟΥ)Σ – Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ.

Το ρήμα «ανακαινίσθη», μολονότι χρησιμοποιείται ευρύτατα και για περιπτώσεις ναών που χτίζονται σε θέσεις όπου δεν προϋπάρχουν άλλοι¹⁷, πιθανότατα αναφέρεται σε κάποιο παλαιότερο, ίσως μικρότερο, που κατεδαφίστηκε, για να χτιστεί εκ νέου μεγαλύτερος και πιο ευρύχωρος¹⁸, αφού στο μεταξύ ο πληθυσμός του χωριού είχε αυξηθεί. Εξάλλου είναι γνωστό από την εκκλησιαστική κατάσταση του μητροπολίτη Σερρών Γαβριήλ (1736) για την περιοχή του, ότι το Χουμνικό συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ενορίες που, από την εποχή των μητροπολιτών Ανθίμου (1678-1706), Στεφάνου (1706-1728) και Παρθενίου (1728-1735), είχαν ενταχθεί σε ένα ιδιόμορφο διοικητικό καθεστώς¹⁹. Το γεγονός δηλώνει ότι το Χουμνικό πριν το 1753 – έτος ολοκλήρωσης του

17. Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη Καστοριάς (Στ. Πελεκανίδης – Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1992, σ. 106), Άγιος Γεώργιος στο Επταχώρι-Μπουρμπουτσιό [Μ. Δ. Πολυβίου, «Η Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (Μπουρμπουτσιό) Βοΐου - Γράμμουν», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα 1982, σ. 36].

18. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 251, 269 σημ. 4. Βλ. επίσης κτητορική επιγραφή του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών (Σ. Βογιατζής, «Η μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών», *ΔΧΑΕ ΙΕ'* (1989-1990) 248).

19. Π. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα προάστια τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννη του Προδρόμου*, Θεσσαλονίκη ²1988, σσ. 41-45.

ναού – ήταν οργανωμένη ενορία, από την οποία δεν θα έλειπε φυσικά και ο ναός της.

Στην ανοικοδόμηση του ναού συνέβαλλαν οικονομικά όλοι οι κάτοικοι του χωριού, σύμφωνα με την πληροφορία της επιγραφής ...*διά συνδρομής και δαπάνης τῆς παρούσης χώρας*²⁰, καθώς είναι γνωστοί οι περιορισμοί που επέβαλλαν οι τουρκικές αρχές ως προς τον χρόνο ανέγερσης των ναών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία των κοινοτήτων, υποχρέωνε όλο τον πληθυσμό σε ενεργό συμμετοχή²¹.

Μολονότι απουσιάζει το όνομα του μητροπολίτη και του ιερέα από την επιγραφή, θεωρούμε ότι ο τότε μητροπολίτης Σερρών Ιωαννίκιος (1745-1769), θα ενθάρρυνε την ανέγερση, καθώς διακρινόταν για τη «φιλοκαλία» του²².

Β. Η νεότερη επιγραφή βρίσκεται πάνω από το νοτιότερο παράθυρο της δυτικής όψης του νάρθηκα (εικ. 17). Έχει αποδοθεί ανάγλυφα, πάνω σε πλάκα σχήματος τραπεζίου. Δεσπόζει ισοσκελής σταυρός σε βαθμιδωτή βάση, με μια οριζόντια κεραία και μία ακόμα λοξή πάνω από τη βάση. Το σημείο διασταύρωσης των κεραιών συμπληρώνεται με απομίμηση πολύτιμων λίθων. Τον ίδιο διακοσμητικό χαρακτήρα έχουν οι τρίλοβες απολήξεις των κεραιών. Εκατέρωθεν της κάτω κεραίας και της βάσης του σταυρού αναγράφεται η ημερομηνία:

18-59
Φ(ΕΒ)Ρ-(ΟΥ)ΑΡΙΟΥ
26

Η επιγραφή επισημαίνει τη χρονική στιγμή της επέκτασης του ναού στα δυτικά με την προσθήκη του πύσχημου νάρθηκα. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιούνται σε μία περίοδο οικονομικής ανάτασης των χριστιανών και

20. Για τη χρήση της έκφρασης «χώρας» βλ. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 85 σημ. 132 και επιπλέον άλλες επιγραφές, Ν. Μουτσόπουλος, *Οι Εκκλησίες του νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 47, 242 (στο εξής: *Εκκλησίες Πέλλης*)· ο ίδιος, *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 37-38 (στο εξής: *Εκκλησίες Φλωρίνης*)· Μ. Χρυσάφη, «Η Κοίμηση της Θεοτόκου στα Τρίκαλα Κορινθίας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2, Αθήνα 1982, σσ. 249-259· Σ. Πασχαλίδης, «Μητρόπολη Σερρών και Νιγρίτης», *Τα μοναστήρια της Μακεδονίας, Α' Ανατολική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 341 κ.α., όπου συναντάμε παρόμοια χρήση της λέξης.

21. Βλ. σχετικά Β. Δημητριάδης, «Ένα φιοράνι για την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γενιτών», *Μακεδονικά* 9 (1969) 324-335· Γ. Μ. Βελένης, «Ιστορικές τομές στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη 2.300 χρόνια, έκδοση Φίλων Λ.Ε.Μ.Θ.*, σ. 20 (στο εξής: «Ιστορικές τομές»)· Σ. Π. Αγγελούδη, «Ο Άγιος Αθανάσιος Κάστρου Θάσου», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 1, Αθήνα 1979, σ. 22 και Σαμψάρης, *ό.π.*, σσ. 79-80 και σημ. 2, 3, 4.

22. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 45-49· Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, Αθήνα 1966, σσ. 465-466 και Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 84 σημ. 129.

ευνοϊκών ρυθμίσεων εκ μέρους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που καθιέρωναν πολιτική και θρησκευτική ισότητα των υπηκόων της²³. Τα μέτρα αυτά έδωσαν ώθηση στις ανεγέρσεις νέων ναών ή στις επεκτάσεις παλαιότερων, καθώς οι απαγορεύσεις του παρελθόντος περιορίστηκαν σημαντικά²⁴.

Την ίδια περίοδο η χριστιανική κοινότητα του Χουμνικού αριθμούσε 570 Έλληνες κατοίκους και διέθετε ένα από τα μεγαλύτερα σχολεία και νηπιαγωγεία της περιοχής, όπου φοιτούσαν 60 μαθητές και 40 νήπια αντίστοιχα. Τα στοιχεία αυτά που προκύπτουν από μία έκθεση των μέσων του 19ου αι., σχετική με την εκκλησιαστική κατάσταση της περιοχής των Σερρών, δείχνουν μια κοινότητα ισχυρή και πολυάριθμη που ευημερεί²⁵. Οι κάτοικοι του χωριού επεκτείνουν τον ναό τους, καθώς οι ανάγκες σε χωρητικότητα είχαν στο μεταξύ αυξηθεί. Σημαντική θα πρέπει να ήταν και η συμβολή του ικανού και δραστήριου μητροπολίτη Σερρών και Νιγρίτας Ιακώβου του Πατμίου (1846-1860), ο οποίος ασκούσε ισχυρή επιβολή στους Τούρκους²⁶.

Την ύπαρξη μιας τρίτης, μη ορατής σήμερα, επιγραφής στον βόρειο επιχρισμένο τοίχο του κυρίως ναού αναφέρει ο Μ. Ζαφειρίου, βασιζόμενος σε προφορικές μαρτυρίες κατοίκων, στο πρόσφατο για το Χουμνικό άρθρο του. Το πλήρες κείμενο της επιγραφής αναφέρει *Ἐορθόδοξος ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἀνακαινισθεῖσα τὸ ἔτος 1859*²⁷.

Μορφολογικά στοιχεία

Η επιμέλεια της κόγχης του Ιερού συνηθίζεται τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Χτίζεται με λαξευμένες λίθους έτσι ώστε συχνά επιτυγχάνεται ισόδομο σύστημα δόμησης. Εμπλουτίζεται και με άλλα μορφολογικά στοιχεία, όπως τυφλά αψιδώματα, κογχάρια, εντοιχισμένα γλυπτά σε β' χρήση, οδοντωτά γείσα, λιθανάγλυφα κ.ά. Η φροντίδα αυτή πολλές φορές επεκτείνεται και στον υπόλοιπο ανατολικό τοίχο. Τονίζεται έτσι η πλευρά του Ιερού Βήματος²⁸, στο εσωτερικό του οποίου τελούνται τα σημαντικότερα γεγονότα της λατρείας.

23. Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 208 και 211.

24. Βελένης, «Ιστορικές τομές», *ό.π.*, σσ. 21-22.

25. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 69.

26. Λόγω της δυναμικότητας και της επιβολής του χαρακτήρα του οι Τούρκοι τον αποκαλούσαν Καρά Πλάν (μαύρο φίδι). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στη συνέχεια μεταπήδησε στον θρόνο του πατριαρχείου Αλεξανδρείας. (Πέννας, *ό.π.*, σ. 473).

27. Ζαφειρίου, *ό.π.*, σ. 76 σημ. 105.

28. Κατά τον ίδιο τρόπο χτίζονται τα αρχοντικά στην Καστοριά. Η κύρια όψη χτίζεται με ορθογωνισμένες πέτρες κατά το ψευδοισόδομο σύστημα, ενώ οι πλαϊνές ακολουθούν το κοινό σύστημα αργολιθοδομής (Κ. Α. Θεοχαρίδου, «Ο Προφήτης Ηλίας στη Σιάτιστα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1*, Αθήνα 1979, σσ. 61-62).

Περισσότερο γενικευμένη είναι η χρήση των τυφλών αφιδωμάτων. Την καταγωγή τους θα πρέπει να αναζητήσουμε στην παράδοση των ύστερων βυζαντινών χρόνων. Η κόγχη του Αγίου Γεωργίου Χουμνικού κοσμεύεται με έξι τυφλά αφιδώματα. Οι λεπτοί κιονίσκοι επιστέφονται με φουρούσια διπλής καμπυλότητας, που ανακρατούν ημικυκλικά τόξα. Τα φουρούσια αυτά, απλής ή διπλής όψης, χρησιμοποιούνται ευρέως στην εκκλησιαστική και κοσμική αρχιτεκτονική του 18ου και κυρίως του 19ου αι. Επιστέφουν κυρίως παραστάδες τυφλών αφιδωμάτων, λαμπάδες παραθύρων ή παραστάδες θυρών. Επιτυγχάνεται έτσι μείωση των ανοιγμάτων που γεφυρώνουν τα τοξωτά ή τα ευθύγραμμα υπέρθυρα. Τα διπλής όψης φουρούσια της κόγχης του Αγίου Γεωργίου ανακρατούν τόξα που γεννώνται από τις δύο απολήξεις τους. Παρόμοια κοσμεύεται η κόγχη της πολύτρουλλης βασιλικής της μονής Δολιανών ή Κρανιας στην Πίνδο (περίπου 1770)²⁹, της βασιλικής του Γενεσίου της Θεοτόκου, στο Θεσπρωτικό (1794)³⁰, του Αγίου Αθανασίου Ρούμ Παλαμά Καρδίτσας (1810-1811)³¹, του Αγίου Γεωργίου Σκλήθρου Φλώρινας (1867)³² κ.ά.

Τα μικρά τόξα του Αγίου Γεωργίου περιγράφονται εξωτερικά από λεπτά πλινθία (εικ. 5), στοιχείο κι αυτό όχι άγνωστο στην τοξοδομία της εποχής. Τα συναντάμε στα τυφλά αφιδώματα ναών, γειτονικών του Χουμνικού, οικισμών, στον Άγιο Γεώργιο Σιτοχωρίου (1762) (εικ. 18) και στον ναό της Κοιμήσεως Αηδονοχωρίου (1763) (εικ. 19), πλην όμως εκεί προσαρμόστηκαν προσεκτικότερα στις τοιχοποιίες, χωρίς ατέλειες. Παρόμοια θα τα δούμε στον ναό της Κοίμησης στο Πορτί Καρδίτσας (1781)³³, όμως πιο κοντά στον ναό του Χουμνικού βρίσκονται αυτά του Αγίου Αθανασίου Ρούμ Παλαμά Καρδίτσας (1810-1811)³⁴.

Εντύπωση προκαλεί η διάταξη των αφιδωμάτων. Ενώ από τη βόρεια πλευρά, το πρώτο εφάπτεται στον ανατολικό τοίχο, το αντίστοιχο του νότιου ημιχωρίου, βρίσκεται απομακρυσμένο κατά 0,60μ. από τον ανατολικό τοίχο. Προκύπτουν συνολικά έξι αφιδώματα, καθώς ο υπολειπόμενος χώρος δεν αρκεί για τη δημιουργία και έβδομου. Δημιουργείται έτσι μια μετατόπι-

29. Π. Μ. Μυλωνάς, «Η Μονή Δολιανών ή Κρανιας στην Πίνδο», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1*, Αθήνα 1979, σ. 101 εικ. 16.

30. Α. Τζάκου, «Γενέσιον της Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό της Πρέβεζας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα 1982, σ. 114 εικ. 5.

31. Ι. Καρατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος Ρούμ – Παλαμά Καρδίτσας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 3*, Αθήνα 1989, σ. 150 εικ. 14 και σ. 153 (στο εξής: «Άγιος Αθανάσιος»).

32. Η παρατήρηση οφείλεται σε προσωπική επίσκεψη στο μνημείο. Βλ. επίσης Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλώρινης*, ό.π., σ. 54.

33. Ι. Καρατζόγλου, «Ο ναός της Κοιμήσεως στο Πορτί Καρδίτσας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 4*, Αθήνα 1993, σ. 90 εικ. 4 και σ. 92.

34. Καρατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος», ό.π., σ. 150 εικ. 14.

ση ως προς τον κατά μήκος άξονα προς τον βορρά. Ζυγός αριθμός αφιδωμάτων σπάνια συναντάται σε κόγχες Ιερού Βήματος, καθώς ο μονός αριθμός συνηθίζεται για λόγους αξονικότητας και συμμετρίας. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ζάχολης³⁵, το παράθυρο της κόγχης μετατοπίζεται νοτιότερα του κατά μήκος άξονα, λόγω της χρήσης οχτώ τυφλών αφιδωμάτων. Στον Άγιο Γεώργιο Χουμνικού δόθηκε περισσότερο προσοχή στο βόρειο ημιχώριο της κόγχης – όπως εξάλλου και σε άλλα μορφολογικά στοιχεία της βόρειας πλευράς (θυρώματα, παράθυρα), καθώς ήταν ορατή από την πλευρά της πλατείας. Ωστόσο δεν θα πρέπει να αποκλειστεί αστοχία ή λάθος υπολογισμός κατά τη χάραξη.

Μορφολογική ποικιλία παρουσιάζουν τα παράθυρα του ναού του Αγίου Γεωργίου. Ανάλογα με τη θέση που βρίσκονται, μπορούν να καταταγούν σε τέσσερις ομάδες.

Στην πρώτη ομάδα ανήκουν αυτά των μακρικών πλευρών του κυρίως ναού. Έχουν ορθογώνιο σχήμα, μεγάλο ύψος–πλην του βορείου παραθύρου του Ιερού, πλαισιώνονται από μονολιθικούς λαμπάδες με φουρούσια, οριζόντια υπέρθυρα και επιστέφονται από ανακουφιστικά τόξα (εικ. 4). Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμίσουμε την ανομοιογένεια των φουρούσιων ως προς το σχήμα και τις διαστάσεις τους. Ως δομικό στοιχείο με διακοσμητικό χαρακτήρα απαντάται από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αι., γενικεύεται όμως στον 19ο αι. Τα συναντάμε ξανά στους γειτονικούς ναούς του Σιτοχωρίου (1762) (εικ. 20) και Αηδονοχωρίου (1763), όμως εκεί παρουσιάζουν, όπως και οι πλίνθοι της κόγχης, ομοιογένεια και προσοχή στο φινιρίσμα. Πιο κοντά στα φουρούσια των παραθύρων του Αγίου Γεωργίου είναι αυτά των ανοιγμάτων της ΒΔ πτέρυγας του συγκροτήματος της μονής Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα Ηπείρου (1852)³⁶, του κωδωνοστασίου του Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας (1856)³⁷, της νότιας πτέρυγας της μονής Δριάνου Ζερβάτη³⁸ και του μεταγενέστερου νάρθηκα του καθολικού της μονής Αρχαγγέλων στη Δερβιτσάνη στην Αλβανία³⁹.

Επιπλέον η τοξωτή επίστεψη των παραθύρων, πολλές φορές χωρίς τον συνδυασμό των υποκείμενων φουρούσιων, μολονότι σε λίγα παραδείγματα εμφανίζεται από τον 18ο, σχεδόν παγιώνεται τον 19ο αι. Τοξωτή επίστεψη

35. Α. Πετρονάκης, «Η πολύτρολλη βασιλική του Αγίου Γεωργίου Ζάχολης», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα 1982, σ. 261 εικ. 6, 7 (στο εξής: «Άγιος Γεώργιος Ζάχολης»).

36. Ε. Κ. Μακρή, «Το Καθολικό της Μονής του Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα της Ηπείρου», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα 1982, σσ. 87-88 εικ. 3.

37. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλωρίνης*, ό.π., σσ. 62-63 εικ. 244.

38. P. Thomo, *Kishat Pasbizantine në Shqipërinë e Jugut*, Tiranë 1998, σσ. 110-114, εικ. 74-75.

39. Ό.π., σσ. 131-135 εικ. 97-98.

έχουν τα παράθυρα του ισογείου της Νέας Παναγίας στη Θεσσαλονίκη (1727) και της Παναγίας Δομιανών Ευρυτανίας (1787)⁴⁰, ωστόσο από τον 19ο αι. έχουμε να σημειώσουμε πληθώρα παραδειγμάτων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παράθυρα του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης (1818)⁴¹, του Αγίου Γεωργίου Ζάχολης (1840-1843)⁴², του Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας (1856)⁴³, του Αγίου Νικολάου Νυμφαίου (1867)⁴⁴ κ.ά.

Τα μεγάλα παράθυρα του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου αντανακλούν τη γενικότερη τάση ανάδειξης του εσωτερικού χώρου των ναών στον 19ο αι., που επιτυγχάνεται πολλές φορές με τον καλύτερο φωτισμό. Αποβάλλεται έτσι ο κλειστός μυστικοπαθής χαρακτήρας των προηγούμενων αιώνων και ανοίγονται προς το περιβάλλον⁴⁵.

Την πρόθεση για περισσότερο φωτισμό επιβεβαιώνει και ο κυκλικός φεγγίτης της ανατολικής όψης, καθώς ανοίγματα στον ανατολικό τοίχο σπάνια συναντώνται σε εκκλησίες που χρονολογούνται πριν τον 19ο αι.⁴⁶.

Αντίθετα, ο κλειστός χαρακτήρας διατηρήθηκε στον γυναικωνίτη, με τα μικρά, σχεδόν τετράγωνα παράθυρα του ορόφου του νάρθηκα, όλα με μονολιθικά πλαίσια (εικ. 7). Το μικρό ύψος του ορόφου δεν επέτρεψε τη δημιουργία μεγαλύτερων ανοιγμάτων. Σαν τύπος δεν παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Συναντάται συχνότατα σε ναούς της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Σχετικά αναφέρουμε τα παράθυρα της νότιας πλευράς του Αγίου Νικολάου Πετρών Φλώρινας (1836)⁴⁷. Τέλος, απλά και συνηθισμένα ως προς τη μορφή τους είναι και τα δύο χτιστά παράθυρα του ισογείου του νάρθηκα, εκατέρωθεν της δυτικής θύρας.

Όμοια κατασκευαστικά στοιχεία παρατηρούνται στα λίθινα θυρώματα που επενδύουν τη βόρεια θύρα του κυρίως ναού και αυτή του βορείου πε-

40. Ν. Βρυνιώτης – Γ. Παννίσαρης, «Ιερός Ναός Παναγίας Δομιανών», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 5*, Αθήνα 1998, σ. 71 εικ. 1.

41. Μ. Χ. Βαμβούκου-Καμπούρη, «Ο Άγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1*, Αθήνα 1979, σ. 33 εικ. 1 και σ. 40.

42. Πετρονότης, «Άγιος Γεώργιος Ζάχολης», *ό.π.*, σ. 259 εικ. 3.

43. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλωρίνης, ό.π.*, σσ. 62-63.

44. *Ό.π.*, σσ. 59-61.

45. Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Τυπολογικές και μορφολογικές επεμβάσεις σε μεταβυζαντινούς ναούς κατά τον 19ο αι.», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 5*, Αθήνα 1998, σσ. 143-144 και 146-147 και η ίδια, «Από τη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στον κλασικισμό. Προσέγγιση στην εξέλιξη της τρίκλιτης βασιλικής κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 6*, Αθήνα 2002, σ. 94.

46. Γ. Μ. Βελένης, «Η εκκλησία του νεομάρτυρα Θεόδωρου στο Ξηροπόταμο Δράμας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1*, Αθήνα 1979, σ. 19 σημ. 10 (στο εξής: «Νεομάρτυρας Θεόδωρος»).

47. Α. Τσιλιπάκου, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου Πετρών και οι εικόνες του*, Αμύνταιο 2006, σσ. 23-25 και Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλωρίνης, ό.π.*, σσ. 57-59 πιν. 116-120.

ργίου του νάρθηκα (εικ. 8). Εσωτερικά φέρουν κοιλόκυρτο πλαίσιο. Το καμπύλο ανώφλι της θύρας του κυρίως ναού, οι γενέσεις του οποίου εξέχουν ελαφρώς των παραστάδων, θυμίζει το αντίστοιχο της δυτικής πόρτας του ναού του Αγίου Θεοδώρου Ξηροποτάμου⁴⁸.

Το τέμπλο του ναού, ξυλόγλυπτο στο μεγαλύτερο μέρος του, συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία της τεχνοτροπίας του μπαρόκ, που από τα μέσα του 18ου αι. εισάγεται στον χώρο του ορθόδοξου ναού, σύμφωνα με τις επικρατούσες τάσεις της εποχής⁴⁹. Στο τέμπλο του Αγίου Γεωργίου τις νέες διακοσμητικές τάσεις διαπιστώνουμε στο έντονο ανάγλυφο που καμιά φορά πλησιάζει στο ολόγλυφο, στα πυκνά, περιστρεφόμενα διακοσμητικά φυτικά μοτίβα, στα κομβία των ποδιών και στη συχνή παρουσία ανθρώπινων και ζωικών μορφών, όπου αυτό είναι εφικτό (εικ. 13, 14).

Αντίθετα η ανώτερη ζώνη του τέμπλου που προστέθηκε μεταγενέστερα πειθαρχεί στο ύφος του νεοκλασικισμού που από τα μέσα του 19ου αι. καθιερώνεται στην τέχνη (εικ. 13)⁵⁰. Λεπτοί ακόσμητοι κιονίσκοι και επίκρانا, κυμάτια και γείσα, καταδεικνύουν τάση προς συμμετρία και άρνηση στη διακοσμητικότητα του προηγούμενου αιώνα. Η ανώτερη ζώνη με τους ήλιους ψηλά σχεδόν ταυτίζεται με το τέμπλο του Αγίου Δημητρίου Τερπνής, οικισμού σε μικρή απόσταση από το Χουμνικό, που χρονολογείται με επιγραφή το 1859. Παρόμοια στοιχεία συγκεντρώνει και το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας⁵¹.

Στην ίδια λογική εντάσσονται και τα κολουροπυραμιδοειδή κιονόκρανα των κιονοστοιχιών. Σχηματίζουν καμπύλη μετάβαση στον λεπτό άβακα και απότμηση στις γωνίες της καλάθου. Τα κιονόκρανα του Αγίου Γεωργίου παρουσιάζουν απόλυτη ομοιότητα με αυτά από τους ναούς των δύο παραπάνω οικισμών.

Διαπιστώνουμε λοιπόν τη δράση του ίδιου εργαστηρίου στην περιοχή, το οποίο διεκπεραίωσε εκκλησιαστικές παραγγελίες στα μέσα του 19ου αι. Στους ίδιους τεχνίτες θα πρέπει να αποδώσουμε και την κατασκευή των υπόλοιπων εικονοστασίων και των υπερώων του Χουμνικού. Μάλιστα στα τελευταία βρίσκουμε ομοιότητες με τα στηθαία του ναού της Νιγρίτας.

Θέματα τυπολογίας

Ο γνωστός από την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο τύπος της βασιλικής επιβιώνει και σχεδόν επικρατεί στους ναούς της περιόδου της

48. Βελένης, «Νεομάρτυρας Θεόδωρος», *ό.π.*, σ. 13.

49. Κ. Α. Μακρής, *Εκκλησιαστικά Ξυλόγλυπτα*, Αθήνα, Εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1982, σ. 11.

50. *Ο.π.*, σ. 15.

51. Οι παρατηρήσεις οφείλονται σε προσωπική επίσκεψη στα μνημεία.

Τουρκοκρατίας. Η οικονομική δυσπραγία των χριστιανών, σε συνδυασμό με το αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο που επέβαλε η Πύλη, συνέτειναν στην επιλογή του τύπου. Καθιερώθηκε περισσότερο σε ενοριακούς ναούς και λιγότερο σε καθολικά μονών⁵². Ως τύπος ναού είχε το πλεονέκτημα να εντάσσεται πιο εύκολα στο αστικό περιβάλλον, να είναι ευμεγέθης, λειτουργικός και το κυριότερο, λιγότερο δαπανηρός και εξαιρετικά σύντομος ως προς την κατασκευή του. Μεγάλες τρίκλιτες βασιλικές εμφανίζονται από τον 18ο αι. ως χαμηλά κτίρια με μικρά ανοίγματα και έντονα προεξέχουσες κόγχες⁵³. Από τον 19ο αι. καθιερώνονται με μεγαλύτερες διαστάσεις, πιο ψηλές, με νάρθηκα και περίστωα, μεγάλα ανοίγματα και πολλά διακοσμητικά στοιχεία⁵⁴.

Ο νάρθηκας αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των περισσότερων βασιλικών της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Προβλέπεται στον αρχικό σχεδιασμό ή προστίθεται μεταγενέστερα. Συχνά λειτουργεί ως γυναικωνίτης. Στις ιχνογραφίες των αρχαίων ναών, που πραγματεύτηκαν ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρυσάνθος Νοταράς (1707-1731) και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος Γ' (1757 Ιαν.-Ιούλ.), καθορίζονται οι ακριβείς θέσεις των πιστών κατά την παραμονή τους στον νάρθηκα. Αναφέρουν συγκεκριμένα ...στάσις τῶν ἀκροωμένων, στάσις τῶν χειμαζομένων τῶν καὶ δαμιονιζομένων καὶ ἐνεργούντων καὶ στάσις τῶν κατηγουμένων, ενώ στο νότιο άκρο με κύκλο ορίζεται η κολυμβήθρα⁵⁵. Στους νάρθηκας των ναών του Αγίου Αθανασίου Εράτυρας⁵⁶ και Σωτήρα Χριστού στο Διδυμότειχο⁵⁷ σώζονται χαλκά-

52. Τα παραδείγματα είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Αναφέρουμε τα καθολικά των μονών της Αγίας Τριάδας Μεσημερίου Πέλλης (1853), του Αρχ. Μιχαήλ Αρχαγγέλου Πέλλης (1858). Για τους δύο ναούς βλ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Πέλλης*, ό.π., σσ. 50-51 και 255-259, σσ. 41 και 25-26 αντίστοιχα. Ακόμα το καθολικό της μονής Αγ. Αθανασίου Εράτυρας Κοζάνης [Αμ. Στεφανίδου-Φωτιάδου, «Το καθολικό της Μονής του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα (Σέλιτσα)», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση 2*, Αθήνα 1982, σσ. 21-34].

53. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους ναούς του Προφήτη Ηλία στη Σιάτιστα (1701) (Θεοχαρίδου, ό.π., σσ. 55-66) της Αγίας Παρασκευής Παλαιού Μυλότοπου Πέλλης (1756) (Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Πέλλης*, ό.π., σσ. 50-51 και 255-259) κ.α.

54. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους ναούς του Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας Φλώρινας (1856) (Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλώρινας*, ό.π., σσ. 62-63), της Κοίμησης της Θεοτόκου Παντιστών (Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Πέλλης*, ό.π., σσ. 62 και 314-315) κ.α.

55. Χ. Θ. Μπούρας, «Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία και ο Πατριάρχης Καλλίνικος», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση 1*, Αθήνα 1979, σσ. 159-168, όπου εκ παραδρομής ο Καλλίνικος αναφέρεται ως «Δ'». Ωστόσο, ο Καλλίνικος Δ' κατείχε τον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης τις περιόδους 1801-1806 και 1808-1809 (G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, Series Episcoporum Christianarum Orientalium, I Patriarchatus Constantinopolitanus*, Padova 1988, σ. 13).

56. Στεφανίδου-Φωτιάδου, ό.π., σ. 28 σημ. 31.

57. Α. Συνδίκια-Λαούρδα – Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα, *Ναοί του 19ου αιώνα στο Διδυμότειχο και στο Σουφλί*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 59.

δες για να αλυσοδένουν δαμονισμένους. Επιπλέον, συνεχίζοντας την παράδοση των βυζαντινών χρόνων θα τελούνταν ακολουθίες και μυστήρια, όπως η κηδεία, ο εξορκισμός, η εξομολόγηση, το απόδειπνο, ο γάμος, η βάπτισμα. Στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βελβεντού Κοζάνης, χτιστή κολυμβήθρα σώζεται στο βόρειο άκρο του νάρθηκα, ενώ στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Αυγερινού Κοζάνης κτιστή υποδομή στον νάρθηκα χρησιμεύει ακόμα και σήμερα για την τοποθέτηση κινητής κολυμβήθρας⁵⁸. Στον νάρθηκα μοιράζεται το αντίδωρο μετά τη λειτουργία και τα κόλλυβα μετά τις επιμημόσυνες ακολουθίες⁵⁹. Συχνά τους τοίχους περιτρέχουν κτιστά πεζούλια, χρησιμια για την ανάπαυση ή τις συνάξεις των πιστών. Τέλος, δεν αποκλείεται ταφική λειτουργία του χώρου, όπως συμβαίνει σε έναν ιδιότυπο τύπο νάρθηκα που περιβάλλει τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κέρκυρα⁶⁰.

Οι βασιλικές με πίσσχημο νάρθηκα συγκαταλέγονται στα πιο επιβλητικά εκκλησιαστικά κτίρια της τελευταίας περιόδου της Τουρκοκρατίας και αντανακλούν την οικονομική ευημερία των χριστιανικών κοινοτήτων και τις ελευθερίες που τους παραχώρησαν οι Οθωμανοί. Πολλά παραδείγματα συναντάμε στη Δυτική Μακεδονία. Ξεχωρίζουν οι ναοί του Αγίου Νικολάου (1831) και Αγίου Δημητρίου (1856) στο χωριό Κλεισούρα Φλώρινας⁶¹, των Εισοδίων Βασιλειάδας (1861), του Αγίου Νικολάου Νυμφαίου (1867)⁶², του Αγίου Γεωργίου Σκλήθρου (1867)⁶³ και του Αγίου Δημητρίου στο Λέχοβο (1868)⁶⁴. Στη μεγάλη αυτή ομάδα προσθέτουμε ακόμα τους ναούς της Αγίας Παρασκευής Μετσόβου⁶⁵, του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Χάσκοβο της Βουλγαρίας (1860)⁶⁶ και πέντε μνημεία στον νομό Έβρου, τους ναούς του Αγίου Αθανασίου (1834), Παναγίας (1843) και Σωτήρα Χριστού (1846-48) Διδυμοτείχου και τους ναούς του Αγίου Αθανασίου (1840-43) και Αγίου Γεωργίου (1854) Σουφλίου⁶⁷.

Οι τρεις κόγχες στο νότιο διαμέρισμα του Ιερού Βήματος στον Άγιο Γεώργιο Χουμνικού, ανήκουν σε παρεκκλήσιο. Από αυτές η κεντρική ζωγρα-

58. Η παρατήρηση οφείλεται σε προσωπική επίσκεψη στα μνημεία.

59. Για τις λειτουργίες που συνδέονται με τον νάρθηκα βλ. Ε. Κ. Χατζητρούφωνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, Σχεδιασμός – λειτουργία*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 77-90.

60. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, «Η εκκλησία του Αγ. Ιωάννη στην πόλη της Κέρκυρας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Αλωση 2*, Αθήνα 1982, σ. 100.

61. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Φλώρινης*, ό.π., σσ. 62-63 εικ. 239-242.

62. *Ό.π.*, σσ. 59-61.

63. *Ό.π.*, σ. 54 εικ. 195.

64. *Ό.π.*, σ. 55.

65. Α. Π. Πετρονότης, «Λιθανάγλυφα θυρώματα εκκλησιών Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις», *Ανθρωπολογικά 3* (1982) 62 σημ. 28.

66. Μ. Koenen, *Pometnici na kulturata ptez bālgarskoto bāzraždave*, Sofia 1977, σσ. 224-225 εικ. 107-108.

67. Συνδίκια-Λαούρδα – Γεωργιάδου-Κούντουρα, ό.π.

φίξεται με παράσταση Πλατυτέρας και η βόρεια με Άκρα Ταπείνωση, όπως ταιριάζει σε προθέσεις. Ωστόσο, μας είναι άγνωστο στη μνήμη τίνος αγίου ήταν αφιερωμένο το νότιο παρεκκλήσι. Αφενός μεν οι κάτοικοι δεν έχουν αντιληφθεί την παρουσία του και αφετέρου, οι εικόνες του τέμπλου έχουν πιθανόν μετακινηθεί⁶⁸.

Δευτερεύοντα παρεκκλήσια σε πλαϊνά κλίτη ενοριακών ναών συνηθίζονται κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας, προκειμένου να εξυπηρετήσουν λειτουργικές ανάγκες, καθώς δεν επιτρέπεται σύμφωνα με το τυπικό της εκκλησίας να τελούνται την ίδια μέρα δύο λειτουργίες στην ίδια αγία τράπεζα. Στις περιπτώσεις αυτές κάθε κλίτος τιμάται σε διαφορετικό άγιο και έχει ανεξάρτητες τράπεζες, όπως και προθέσεις⁶⁹. Κάποιες φορές η παρουσία παρεκκλησίων στα πλευρικά κλίτη δηλώνεται και στο τέμπλο, όπου υπάρχουν περισσότερα του ενός ανοίγματα.

Αρκετά είναι τα παραδείγματα δυσπόστατων ναών, παρά το γεγονός ότι δεν γίνονται πάντα αντιληπτοί από τους ερευνητές. Αναφέρουμε ενδεικτικά τους γειτονικούς του Χουμνικού ναούς του Αγίου Γεωργίου Νιγρίτας, και του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Αηδονοχωρίου. Στη Σκιάθου τους ναούς της Γεννήσεως της Θεοτόκου (1837) και των Τριών Ιεραρχών (1846)⁷⁰. Στον Άγιο Γεώργιο του Χορτιάτη (1837), οι κόγχες στη νότια πλευρά του Ιερού Βήματος, η διαμόρφωση του τέμπλου στην ίδια θέση με μία κεντρική θύρα, παραπόρτι και σταυρό με λυπηρά, καθώς και τα λιθανάγλυφα διακοσμητικά στην εξωτερική τοιχοποιία της ΝΑ πλευράς, συνιστούν την ύπαρξη παρεκκλησίου⁷¹. Τέλος, στον ναό του Αγίου Γεωργίου Καρυδιάς (1850;), νομού Πέλλας⁷², οι κόγχες στο Ιερό και η ασύμμετρη διάταξη του τέμπλου στη βόρεια πλευρά, σε συνδυασμό με την τοποθέτηση περισσότερων εικόνων από τα νότια, σχετίζονται πιθανότατα με την ύπαρξη παρεκκλησίου.

Φάσεις – χρονολόγηση

Από την ανάλυση των μορφολογικών και τυπολογικών στοιχείων που προηγήθηκε, προκύπτουν τρεις βασικές οικοδομικές φάσεις που διαμόρφω-

68. Το πανηγύρι της Αγίας Τριάδας αναφέρεται σε πρόσφατο γεγονός και δεν έχει σχέση με την παρουσία των κόγχων.

69. Γ. Βελένης, «Το πολύκογχο ιερό Βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 2*, Αθήνα 1982, σ. 13.

70. Α. Αλεξίου, *Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων της Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 48-60.

71. Ε. Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Χορτιάτη Θεσσαλονίκης», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 3*, Αθήνα 1989, σσ. 33-44, όπου η ύπαρξη παρεκκλησίου δεν επισημαίνεται.

72. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Πέλλης*, ό.π., σ. 33, χωρίς τη σχετική επισήμανση για παρεκκλήσιο.

σαν τη σημερινή μορφή του μνημείου. Σε αυτές προστίθενται μικρής κλίμακας επεμβάσεις που επέφεραν απλές μετασκευές.

Η πρώτη φάση ταυτίζεται με την αρχαιότερη επιγραφή που βρίσκεται στο υπέρθυρο της αξονικής δυτικής θύρας του νάρθηκα, μετακινήμενη σήμερα από την αρχική της θέση. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις θα πρέπει να βρισκόταν στην αντίστοιχη δυτική θύρα του κυρίως ναού. Χρονολογεί την αρχική κατασκευή το 1753.

Ο ναός του 1753 πιθανότατα κτίστηκε στη θέση άλλου μικρότερου. Το εμβαδόν του ταυτιζόταν με τις διαστάσεις του σημερινού κυρίως ναού, πλην όμως θα ήταν χαμηλότερος. Τα γείσα του δεν θα ξεπερνούσαν τη στάθμη των σημερινών υπερθύρων των παραθύρων. Τα τελευταία θα ήταν μικρά στο άνοιγμα και θα προσέγγιζαν στο μέγεθος αυτό της νότιας πλευράς του Ιερού Βήματος, δίχως όμως τη μεσολάβηση των φουρουσίων (εικ. 21). Στην ανατολική πλευρά δεν θα υπήρχε ο κυκλικός φεγγίτης. Η κόγχη θα είχε χαμηλότερο ύψος και τυφλά αψιδώματα, με απλούστερες επιστρώσεις, χωρίς φουρούσια. Η εσοχή που ανοίγεται σήμερα εσωτερικά στο πάχος της κόγχης ίσως ανήκε σε μικρό παράθυρο που έκλεισε μεταγενέστερα κατά την ανακατασκευή της.

Εξωτερικά, ο ναός ως προς τα γενικά και ειδικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της πρώτης φάσης θα προσέγγιζε τους γειτονικούς ναούς, του Αγίου Γεωργίου Σιτοχωρίου και της Κοίμησης Αηδονοχωρίου, που χρονολογικά ανάγονται στο β' μισό του 18ου αι.

Εσωτερικά, το τέμπλο περιοριζόταν στο σημερινό ξυλόγλυπτο τμήμα του, χωρίς δηλαδή τη σημερινή, σανιδωτή κατασκευής, ανώτερη ζώνη του. Απλούστερης μορφής και χαμηλότερα θα πρέπει να ήταν τα στηρίγματα της οροφής, με οριζόντια ίσως επιστύλια. Υπερώο στη φάση αυτή δεν θα υπήρχε, ίσως όμως διαμορφωνόταν ξεχωριστός χώρος στα δυτικά του κυρίως ναού, με ελαφρά υπερυψωμένο δάπεδο, ξύλινα χωρίσματα και καφασωτά, προορισμένος για την παραμονή των γυναικών.

Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, το 1859, σύμφωνα με την επιγραφή πάνω από το νότιο παράθυρο της δυτικής όψης, προσαρτήθηκε ο πύσχιμος νάρθηκας. Η κατασκευή του προκάλεσε μια σειρά αλλαγών στον αρχικό πυρήνα. Γρεμίζεται το δυτικότερο τμήμα του κυρίως ναού, πάνω από το υπέρθυρο της δυτικής θύρας. Οι τοίχοι του νάρθηκα απλώς εφάπτονται σε αυτούς του κυρίως ναού στη στάθμη του ισόγειου, όμως «δένουν» από τη στάθμη των υπερύων και πάνω. Στη φάση αυτή, το ύψος του νάρθηκα ξεπερνούσε ελαφρώς αυτό του κυρίως ναού⁷³, ο οποίος διατηρήθηκε στο ύψος

73. Βλ. σχετικά την εκκλησία Shën Mërisë-Postenan (Thomo, *ό.π.*, σ. 86 σχ. 19) το καθολικό της μονής των Αρχαγγέλων στη Δεσβιτσάνη (*αυτ.*, σ. 133 σχ. 41).

της αρχικής του φάσης, πλην όμως οι σκεπές τους θα δημιουργούσαν αλληλοτομία. Τα παράθυρα του ορόφου του νάρθηκα κατασκευάζονται όμοια με αυτά του κυρίως ναού. Τα ανοίγματα της βόρειας πλευράς θα έχουν απλή διαμόρφωση, δίχως τα λίθινα θυρώματα.

Η πρόσβαση στον νάρθηκα γίνεται από τις ανατολικές απολήξεις των πτερυγίων, αλλά και από μια ακόμα θύρα, ανοιγμένη στο νοτιότερο άκρο του δυτικού τοίχου, στη θέση του σημερινού παραθύρου, όπως προκύπτει από τους δύο κάθετους αρμούς που διακρίνονται στην τοιχοποιία (εικ. 6, 7). Το πλάτος της θύρας υπολογίζεται σε 1,60μ. και το ύψος περίπου σε 2,10μ. Το τυφλό αψιδώμα και η επιγραφή πάνω από το υπέρθυρο τονίζουν περισσότερο το άνοιγμα, το οποίο αποτέλεσε τη μοναδική πρόσβαση από τα δυτικά, καθώς η σημερινή που βρίσκεται στον άξονα ανοίχτηκε πρόσφατα (1958-60), όταν τοποθετήθηκε και η παλαιότερη επιγραφή. Ίσως μεσολάβησε ένα διάστημα χωρίς είσοδο στα δυτικά, καθώς είναι σχεδόν βέβαιο ότι η αρχική, την ύπαρξή της οποίας αγνοούν ακόμα και οι παλαιότεροι κάτοικοι του χωριού, είχε φραχθεί πολύ πριν από τη διάνοξη της αξονικής.

Εσωτερικά, τον όροφο του νάρθηκα καταλαμβάνει ευρύχωρος γυναικωνίτης, από τον οποίο η θέαση προς τον κυρίως ναό θα γινόταν μόνο από το κεντρικό κλίτος, καθώς θα ήταν περισσότερο υπερυψωμένο.

Στις επόμενες δεκαετίες μετά το 1859, μια σειρά ανακατασκευών δίνουν στον ναό τη σημερινή του μορφή. Υπερυψώνεται ο κυρίως ναός από τη στάθμη των φουρουσιών των παραθύρων μέχρι τα γείσα. Ελάχιστα υπερυψώνεται και ο νάρθηκας στην ίδια στάθμη με τον κυρίως ναό. Τούτο ανιχνεύεται από τη στάθμη των φουρουσιών των παραθύρων και πάνω, και στην ανώτερη τοιχοποιία του νάρθηκα, πάνω από τα υπέρθυρα των υπερώων, όπου παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στις τοιχοποιίες. Στα παράθυρα των μακρικών πλευρών του κυρίως ναού προστίθενται τα φουρούσια, επιστέφονται με ανακουφιστικά τόξα και ταυτόχρονα διευρύνονται καθ' ύψος, πλην του νοτίου παραθύρου του Ιερού Βήματος (εικ. 9, 21). Η διεύρυνση επιτυγχάνεται με την αφαίρεση των κατωφλίων και το άνοιγμα της τοιχοποιίας προς τα κάτω. Τη μετασκευή αυτή μπορούμε να παρακολουθήσουμε στην ορατή νότια τοιχοποιία, όπου διευρύνθηκαν τα τρία από τα τέσσερα παράθυρα, πλην αυτού του Ιερού Βήματος. Μάλιστα τα τρία κατώφλια που αφαιρέθηκαν χρησιμοποιήθηκαν ως λαμπάδες (εικ. 10) στο τρίτο και τέταρτο από ανατολάς παράθυρο. Οι υπόλοιποι συμπληρώθηκαν με τοιχοποιία. Οι είσοδοι της βόρειας πλευράς επενδύονται με λίθινα θυρώματα. Στα ανατολικά υπερυψώνεται η κόγχη και τα τυφλά αψιδώματα απολήγουν σε φουρούσια με τοξωτές επιστέψεις και πλίνθους, όπως συμβαίνει με τα παράθυρα των μακρικών πλευρών. Φράσσεται επίσης εξωτερικά το μικρό άνοιγμα και δημιουργείται η εσοχή στο πάχος της κόγχης. Τέλος, ψηλότερα, ανοίγεται ο κυκλικός φεγγίτης.

Με τις εργασίες αυτές προστίθεται το κατεδαφισμένο σήμερα κωδωνοστάσιο, που σύμφωνα με τους παλιότερους κατοίκους του οικισμού ορθωνόταν στην προέκταση του νοτίου περυγίου του νάρθηκα και σε επαφή με αυτόν και τον κυρίως ναό. Η ακριβής του θέση είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστωθεί στα θεμέλια, καθώς τοιμεντένιο δάπεδο καλύπτει σήμερα την υποτιθέμενη θέση. Εξάλλου και οι προφορικές μαρτυρίες που συλλέχθηκαν από τους κατοίκους σχετικά με τη μορφή και τη θέση του δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα, καθώς κρίνονται εξαιρετικά συγκεκριμένες. Επομένως, μόνο σε θεωρητικό επίπεδο μπορεί να συζητηθεί η θέση, οι διαστάσεις και ο τύπος του κατεδαφισμένου κωδωνοστασίου.

Η κατασκευή του τοποθετείται ασφαλώς μετά το 1856, δηλαδή μετά τη συνθήκη του Χάτι Χουμαγιούν (1856), όταν θεσπίστηκαν ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους χριστιανούς και τους ελετράπη η ανύψωση κωδωνοστασίων⁷⁴.

Η θέση του περιοριζόταν στον τετράγωνο χώρο που ορίζεται από τον ανατολικό τοίχο του νοτίου περυγίου του νάρθηκα, μέχρι το ύψος του πρώτου από δυσμάς παραθύρου και από τον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, μέχρι τη θέση της σημερινής περιφραξής. Θα καταλάμβανε δηλαδή έναν χώρο περίπου 9 τ.μ.

Ως προς τη μορφή του θα ανήκε στον τύπο των πυργόμορφων κωδωνοστασίων (εικ. 22)⁷⁵. Στο ισόγειο θα διαμορφωνόταν διαβατικό με τοξωτές γεφυρώσεις στα νότια και ανατολικά. Τους ορόφους στήριζαν ισχυροί πεσσοί στη ΝΔ γωνία, σε επαφή με τον νάρθηκα, στη ΝΑ και τη ΒΑ, σε επαφή με τον κυρίως ναό. Ο πρώτος ορόφος θα αντιστοιχούσε στον ορόφο του νάρθηκα. Τα τρία ξύλινα δοκάρια που διακρίνονται κομμένα σήμερα στην ανατολική όψη του νοτίου περυγίου θα συνέχιζαν μέχρι την ανατολική όψη του κωδωνοστασίου, δημιουργώντας τη στάθμη του πρώτου ορόφου. Η στάθμη του δεύτερου ορόφου θα αντιστοιχούσε στη στάθμη περίπου των γείσων. Από εκεί και πάνω οι τοίχοι του στα βόρεια και δυτικά θα αποτε-

74. Οι μουσουλμάνοι απαγόρευαν στους υποτελείς χριστιανούς υπηκόους τις κωδωνοκρουσίες, διότι σύμφωνα με δοξασίες τους, ο ήχος της καμπάνας ταράζει τον αιώνιο και μακάριο ύπνο των νεκρών (Σ. Χούλια, «Μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια της Θεσσαλίας», *ΑΔ* 42 (1987), Α', Μελέτες, σ. 232 σημ. 6). Ωστόσο κάποιες περιοχές της Ελλάδος, όπως το Άγιο Όρος, τα Ιωάννινα, η Κρήτη και νησιά του Αιγαίου, απολάμβαναν προνομιακής μεταχείρισης [Κ. Σ. Παπαδόπουλος, «Απαγόρευσεις της κωδωνοκρουσίας και προνομιακή κατά τόπους χρήσις εκκλησιαστικών κωδώνων και σημάντρων επί τουρκοκρατίας», *Γρηγόριος Παλαμάς ΜΒ'* (1959) 210-214].

75. Με τη μορφή αυτή συναντιόνται τόσο τα κωδωνοστάσια των τελευταίων χρόνων του 19ου αι., όσο και των πρώτων του 20ού. Πιο σχετικά με το πιθανολογούμενο στον ναό του Χουμνικού αναφέρουμε τα κωδωνοστάσια του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Αγιά, καθώς και του Αγίου Νικολάου στο Γρίζανο Τρικάλων (Χούλια, *ό.π.*, σ. 238 πιν. 83β και 83γ). Για καμπαναριά βλ. επίσης L. Tonev, *Kuli I Kambanarii v Bălgatija do osvoboždenieto*, Sofia 1952.

λούσαν προέκταση των αντίστοιχων τοίχων του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Η κατεδάφιση του κωδωνοστασίου συμπαρέσυρε μέρος της ανώτερης τοιχοποιίας του κυρίως ναού, της ανατολικής απόληξης και της ΝΑ γωνίας του νοτίου περυγίου του νάρθηκα, όπως προκύπτει από τις νεότερες διαταραχές και τις επισκευές στα σημεία αυτά. Στην ύπαρξη του κωδωνοστασίου οφείλονται οι διαφορετικές κλίσεις της σκεπής του ναού στη θέση αυτή, όπως και η τοιχοποιία που σώζεται στην ανώτερη προέκταση του ανατολικού περυγίου του νάρθηκα (εικ. 4), κάτι που δεν συμβαίνει στην αντίστοιχη βόρεια πλευρά.

Εσωτερικά τοποθετούνται οι υπάρχοντες κίονες, κατασκευάζεται νέα οροφή από μπαγδατί και ο γυναικωνίτης γίνεται ευρύχωρος, με νέα στηθαία και με θέαση προς τα τρία κλίτη. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο αντικαθίστανται οι τέσσερις δεσποτικές εικόνες με τις υπάρχουσες, οι οποίες έχουν μεγαλύτερο ύψος από τις προηγούμενες. Για τον λόγο αυτό αφαιρέθηκαν οι οριζόντιες άνω επιστέψεις της ζώνης των εικόνων, προκειμένου να προσαρμοστούν ως μεγαλύτερες των προηγούμενων (εικ. 14). Οι δεσποτικές εικόνες τεχνοτροπικά ανήκουν στην ίδια ομάδα με την εικόνα του Χριστού στον αρχιερατικό θρόνο, η οποία χρονολογείται με επιγραφή στα 1862 (εικ. 15). Στα πλαίσια των ίδιων εργασιών υπερυψώνεται το τέμπλο με την προσθήκη της ανώτερης ζώνης, προστίθενται εικονοστάσια στους πλευρικούς τοίχους εκατέρωθεν του τέμπλου και ένα ακόμα παραπλεύρως της βόρειας εισόδου. Μάλιστα το τελευταίο φέρει την εικόνα του Αγίου Μόδεστου που χρονολογείται με επιγραφή στα 1875. Τέλος, κατασκευάζεται και ο άμβωνας.

Η παρουσία των δύο χρονολογημένων εικόνων στις ανακατασκευές που περιγράψαμε βοηθούν σημαντικά στη χρονολόγηση της τρίτης φάσης του μνημείου. Καθώς έπεται του 1859, την αναζητούμε χρονικά στις επόμενες δεκαετίες. Θα πρέπει έτσι να την τοποθετήσουμε στα χρόνια μετά το 1862 και μέχρι το 1875, όταν ολοκληρώθηκαν και οι τελευταίες παραγγελίες φορητών εικόνων. Είναι μια περίοδος που οι θρησκευτικές ελευθερίες των χριστιανικών κοινοτήτων παγιώθηκαν, με άμεσο αντίκρισμα και στη θρησκευτική αρχιτεκτονική, όπου οι ναοί αποκτούν πια ύψος, μεγάλα ανοίγματα, στοές, νεοκλασικιστικά διακοσμητικά μοτίβα και καμπαναριά.

Οι τελευταίες επεμβάσεις στον ναό θα πρέπει να τοποθετηθούν στα τέλη του 19ου αι. ή ακόμα και στις αρχές του 20ού αι., όταν πραγματοποιήθηκε η μετατροπή του ανοίγματος στα νότια της δυτικής όψης του νάρθηκα, σε παράθυρο και η διάνοιξη του αντίστοιχου της βόρειας πλευράς, στη θέση ίσως κάποιου μικρότερου.

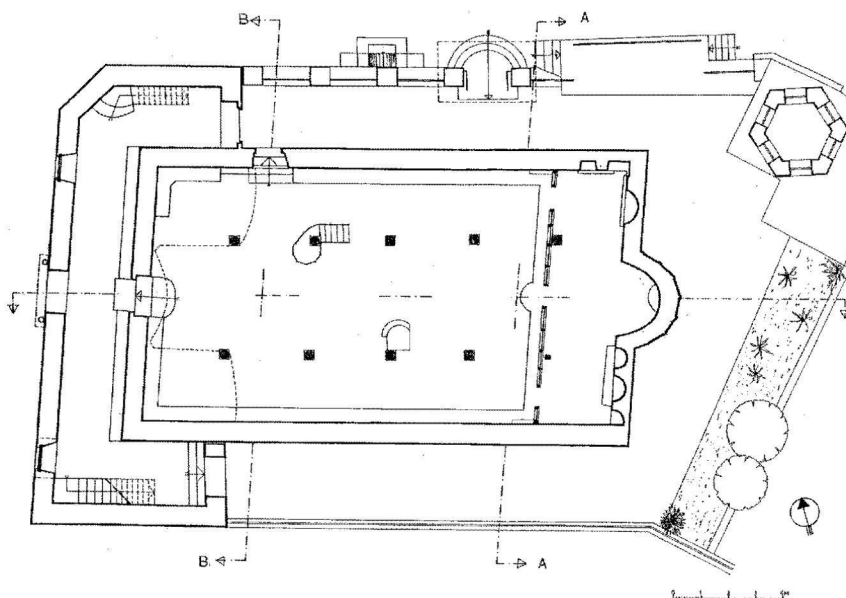
SUMMARY

Georgios N. Skiadaresis, *St George's Church in Chumnico a Village in District of Serres*.

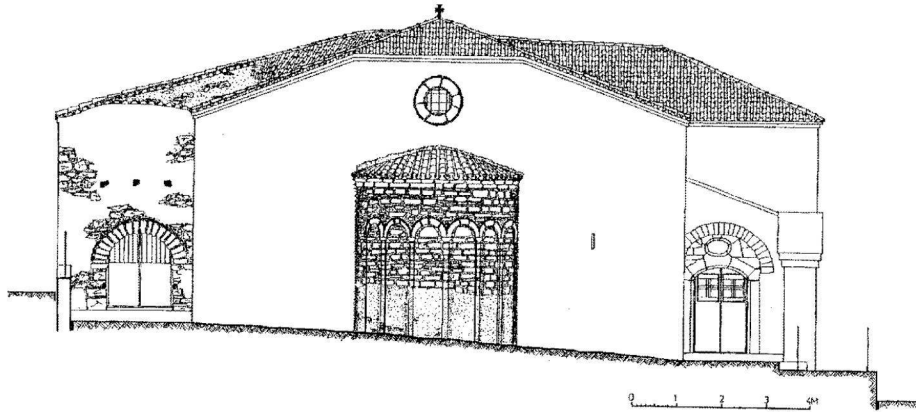
St George's church in Chumnico a village in district of Serres belongs to the three-aisled basilica model, typical of the Turkish domination period, with a p-shaped narthex westwards. The three conches to the south of the sanctuary rank it among the double churches. The first structure of the church dating back to 1753 as it is inscribed, was limited to today's main part of the church in 1859, due to another inscription, the p-shaped narthex was added in the west of initial structure. In the following decades up to 1875 the church took its present shape, after the main part of the church and the narthex slightly had been raised high, leading to a series of alterations to the exterior and the interior church.

*Εικ. 1. Γενική άποψη του ναού από ΒΑ.
General view of the church from north-eastern.*

*Εικ. 2. Κάτοψη ισογείου.
Groundplan.*

*Εικ. 3. Όψη ανατολικής πλευράς και ανατολικών πτερυγίων του νάρθηκα.
Elevation of the eastern side and the eastern wings of the narthex.*

*Εικ. 4. Γενική άποψη της νότιας πλευράς (φωτ. 2000).
General view of southern side (fot. 2000).*

*Εικ. 5. Η κόγχη του Ιερού Βήματος και ο φεγγίτης ψηλότερα.
The conch of Bema and the oculi.*

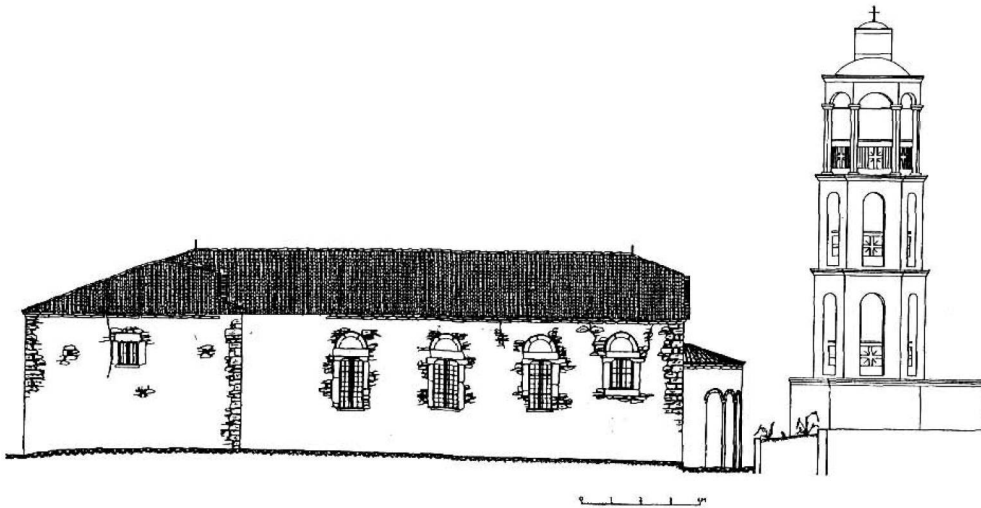
*Εικ. 6. Δυτική όψη.
Western elevation.*

*Εικ. 7. Γενική άποψη δυτικής πλευράς.
General view of western side.*

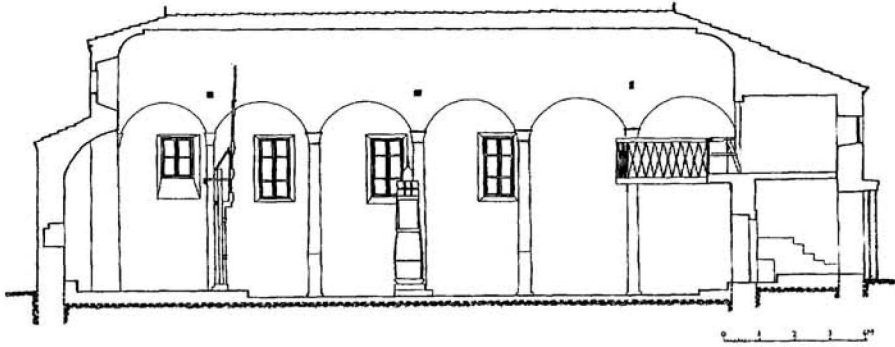
*Εικ. 8. Οι είσοδοι της βόρειας πλευράς.
The entrances of the northern side.*

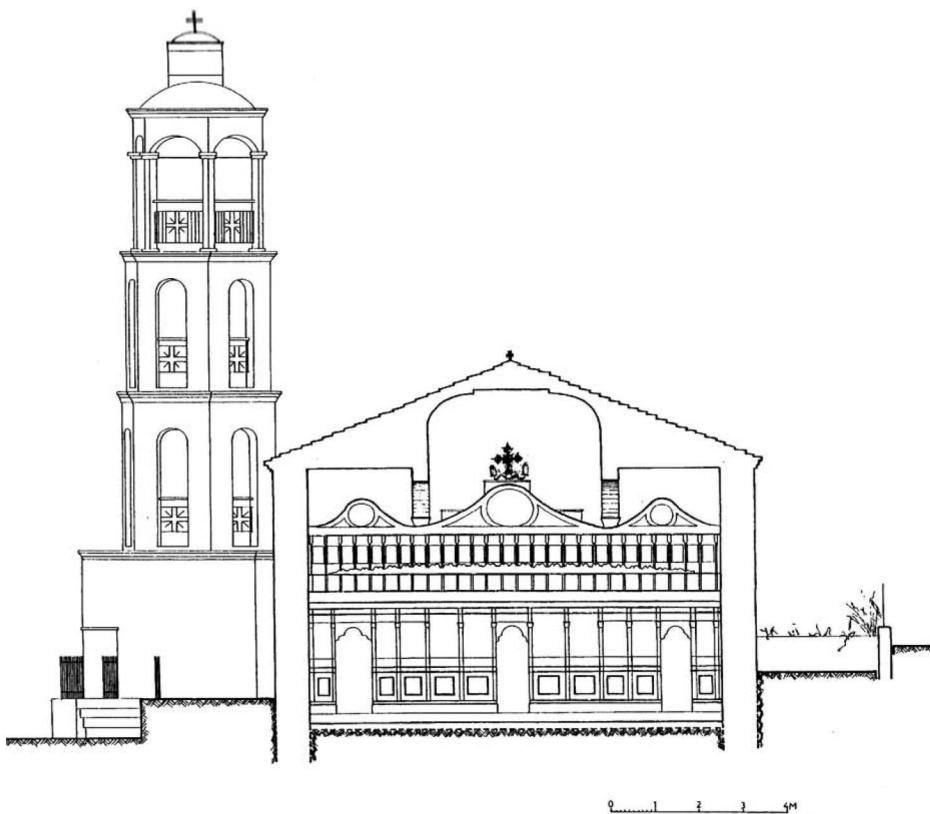
*Εικ. 9. Νότια όψη.
Southern elevation.*

*Εικ. 10. Παράθυρο της νότιας πλευράς.
Window of the southern side.*

Εικ. 11. Τομή κατά μήκος.
Longitudinal section.

Εικ. 12. Τομή κατά πλάτος (Α-Α), προς ανατολάς.
Cross-section (A-A) towards the east.

*Εικ. 13. Τμήμα του τέμπλου στο βόρειο κλίτος.
Part of the screen in the northern aisle.*

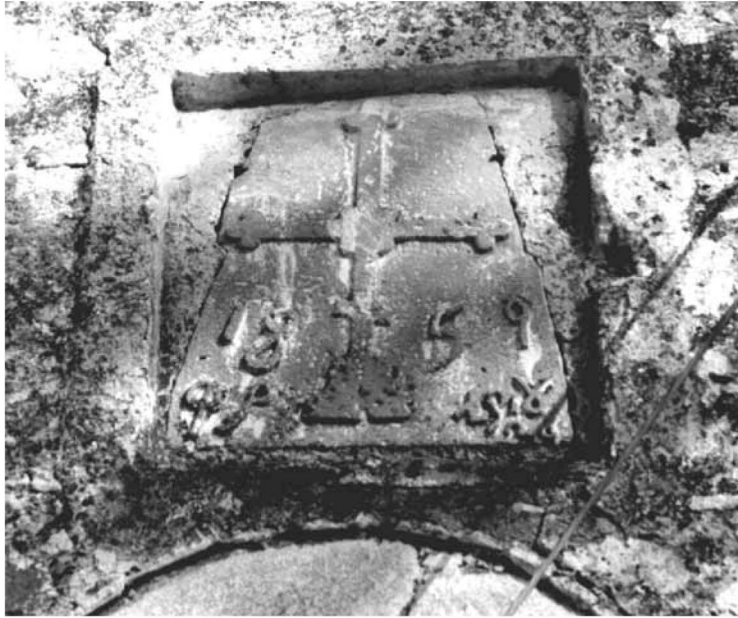
*Εικ. 14. Τμήμα του τέμπλου με τις δεσποτικές εικόνες.
Part of the screen with the despotic icons.*

Εικ. 15. Επισκοπικός θρόνος.
The cathedra.

Εικ. 16. Επιγραφή έτους 1753.
Inscription of year 1753.

*Εικ. 17. Επιγραφή έτους 1859.
Inscription of year 1859.*

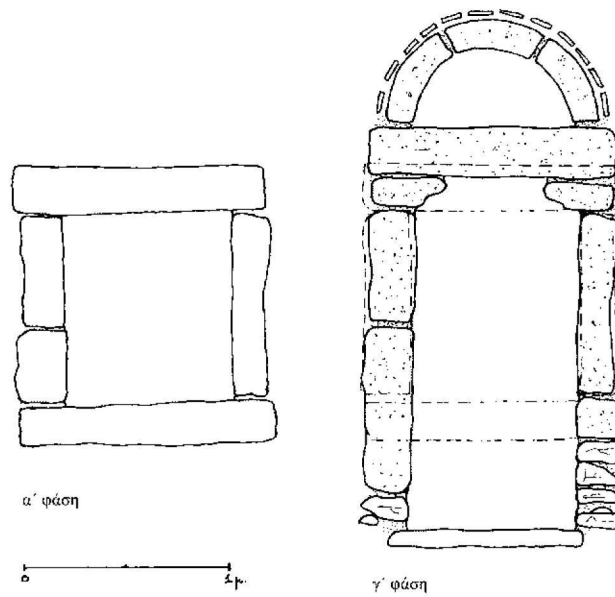
*Εικ. 18. Άγιος Γεώργιος Σιτοχωρίου, ανατολική πλευρά.
The church of St. George of Sitohorion, eastern side.*

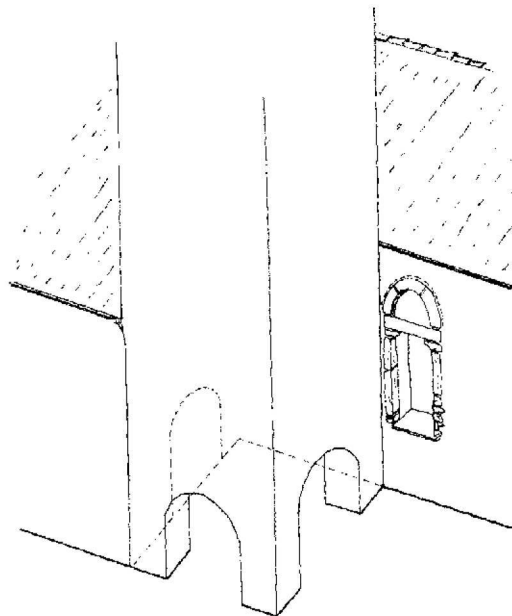
*Εικ. 19. Κοίμηση της Θεοτόκου Αηδονοχωρίου, ανατολική πλευρά.
The church of Assumption of Aidonohorion, eastern side.*

*Εικ. 20. Άγιος Γεώργιος Σιτοχωρίου, παράθυρα νότιας πλευράς.
The church of St. George of Sitohorion, the windows of the southern side.*

Εικ. 21. Παράθυρα α' και γ' φάσης.
Windows of a' and c' phase.

Εικ. 22. Γραφική αναπαράσταση κωδωνοστασίου.
Graphic reconstruction of the bell-tower.